

ნ. ასათიანი

მასალები XVII საუკუნის
საქართველოს ისტორიისათვის

„მეცნიერება“
1973

უცხოური წყაროები საქართველოს შესახებ

წიგნი XXXII

მასალები XVII საუკუნის საქართველოს ისტორიისათვის
(საქართველოს აღწერილობა შედგენილი პავლე ალექსოელის მიერ)

АКАДЕМИЯ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР

КОМИССИЯ ПО ПУБЛИКАЦИИ ИНОСТРАННЫХ ИСТОЧНИКОВ
О ГРУЗИИ

МАТЕРИАЛЫ К ИСТОРИИ ГРУЗИИ XVII ВЕКА

(описание Грузии, составленное Павлом
Алеппским)

Подготовка к изданию, исследование и комментарии
Н. Ш. Аватиани

«МЕЦНИЕРЕБА»
ТБИЛИСИ
1973

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია
საქართველოს შესახებ არსებული უცხოური წყაროების კომისია

მასალები მე-17 საუკუნის საქართველოს ისტორიისათვის

(საქართველოს აღწერილობა შედგენილი პავლე
ალექსოელის მიერ)

*ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა და კომენტარები
დაურთო ნ. ასათიანმა*

„მეცნიერება“
თბილისი
1973

წარმოდგენილ ნაშრომში ქვეყნდება მე-17 საუკუნის 60-იანი წლების საქართველოს აღწერილობა, რომელიც შეადგინა ანტიოქიის პატრიარქ მაკარიოსის შვილმა პავლე ალექსელმა. აღწერილობა შეიცავს საყურადღებო ცნობებს ქართული სამეფო-სამთავროების გეოგრაფიული, პოლიტიკური და ეკონომიური მდგომარეობის შესახებ. მასში დაცულია უფრო ადრეული ვითარების ამსახველი ზოგიერთი ცნობაც (მაგ., დავით აღმაშენებლის რუსეთთან დაკავშირების შესახებ და სხვ.). შესავალში გამოკვლეულია მღვდელმთავარი მამა-შვილის საქართველოში მოგზაურობა, აღწერილობის შედგენის გარემოება, აგრეთვე მე-17 საუკუნის 60-იანი წლების საქართველოს საშინაო და საგარეო პოლიტიკური ისტორიის ზოგიერთი ფაქტი.

სარედაქციო კოლეგია:

ს. ყ ა უ ხ ი შ ვ ი ლ ი, გ. წ ე რ ე თ ე ლ ი
(მთ. რედაქტორი), ს. ჯ ი ქ ი ა, რ. კ ი კ ნ ა ძ ე, ნ. ჯ ა ნ ა შ ი ა

რუსული წყაროების სერიის რედაქტორი ი. ც ი ნ ც ა ძ ე

შესავალი

მე-17 საუკუნის საქართველოს საისტორიო წყაროებს შორის განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს აღწერილობითი ხასიათის ძეგლებს, რომლებსაც ადგენდნენ საქართველოში მყოფი უცხოელები. ამ აღწერილობათა უმრავლესობა დასავლეთ ევროპელ და რუს ავტორებს ეკუთვნით¹. უცხოელის თვალით დანახული სინამდვილე ბევრ ისეთ ფაქტსა და ნიუანსს შეიცავს, რაც ხშირად ადგილობრივ ნარატიულ და დოკუმენტურ წყაროებში არ ასახულა. ამიტომ ასეთი აღწერილობანი მკვლევართ ეხმარებიან უფრო სრულად წარმოადგინონ ამა თუ იმ ეპოქის ისტორიული სურათი. ამას გარდა, ეს აღწერილობანი გარკვეული მიზნით (პოლიტიკურ-დიპლომატიური, სავაჭრო-ეკონომიური, გეოგრაფიული და სხვა) იყვნენ შედგენილნი და მათში აისახებოდა საქართველოს პოლიტიკური პარტნიორების დამოკიდებულება საქართველოსადმი. ეს ძეგლები საინტერესო მასალას შეიცავენ როგორც საქართველოს საშინაო სოციალურ-ეკონომიური და პოლიტიკური ვითარების, ისე საგარეო ურთიერთობის ისტორიის შესასწავლად.

მე-17 საუკუნის საქართველოს შესახებ დღეისათვის ცნობილ აღწერილობებს ემატება კიდევ ერთი საინტერესო ძეგლი, რომელიც აღმოჩნდა მოსკოვის ძველ საბუთთა ცენტრალურ სახელმწიფო არქივში(ЦГАДА), საიდუმლო საქმეთა საგანგოს (Приказ тайных дел) ფონდში. საქართველოს ეს აღწერილობა შედგენილია ანტიოქიის პატრიარქ მაკარიოსის შვილის პავლე ალექსოელის მიერ. პავლე ალექსოელი თავის მამასთან ერთად საქართველოში საკმაოდ ხანგრძლივი ყოფნის შემდეგ ჩავიდა მოსკოვში ნიკონის გასამართლებაში მონაწილეობის მისაღებად. მოსკოვში ამ მღვდელმთავრებისათვის რუსეთის პოლიტიკის მესვეურებს მიუძღრათავთ თხოვნით შეედგინათ საქართველოს აღწერილობა. ეს საქმე არქიდიაკონ პავლე ალექსოელს შეუსრულებია და აღწერილობა წარუდგენია საიდუმლო საქმეთა საგანგოში.

¹ М. А. Полиевктов. Европейские путешественники XIII – XVIII вв. по Кавказу, Тифлис. 1935 г.

პავლე ალექსოელი სამეცნიერო ლიტერატურაში კარგად ცნობილი ავტორია. გარდა ჩვენი აღწერილობისა, მას ეკუთვნის არაბულ ენაზე შესრულებული საკმაოდ გახმაურებული თხზულება მისი და მისი მამის, მაკარიოს ანტიოქელის რუსეთში პირველი (1654 – 1656) მოგზაურობის შესახებ. ეს თხზულება უმნიშვნელოვანესი წყაროა მე-17 საუკუნის 50-ანი წლების რუსეთის, უკრაინის, აგრეთვე მოლდავეთ-ვლახეთის ისტორიის შესასწავლად. მამაშვილი უშუალო მომსწრენი და მონაწილენი იყვნენ ისეთი დიდმნიშვნელოვანი ისტორიული მოვლენებისა, როგორიც იყო უკრაინელი ხალხის გამათავისუფლებელი მოძრაობა ბოგდან ხმელნიცკის მეთაურობით, უკრაინის შეერთება რუსეთთან, რუსეთ-პოლონეთის ომის (1654 – 1656), ნიკონის საეკლესიო რეფორმა და სხვა. არანაკლები მნიშვნელობისაა ეს თხზულება ამავე პერიოდის მოლდავეთ-ვლახეთის ისტორიის შესასწავლად.

პავლე ალექსოელის აღნიშნული თხზულება პირველად მეცნიერებისთვის ცნობილი გახდა გასული საუკუნის 20-ან წლებში და მას შემდეგ იგი საყოველთაო ყურადღების ცენტრში მოექცა². 1824 წ. ინგლისელებმა ალექსოში შეიძინეს ამ თხზულების 1765 წელს გადაწერილი პირი. 1829 – 1836 წლებში გამოქვეყნდა მისი ინგლისური თარგმანი³, ხოლო 1836 წელს მისგან რუსულადაც ითარგმნა⁴. თანდათან გამოქვეყნდა მრავალი სტატია და თარგმანი როგორც რუსულ, ასევე რუმინულ ენებზე⁵.

² პავლე ალექსოელის თხზულების შესწავლისა და თარგმნა-გამოქვეყნების ისტორია. აგრეთვე, ამ თხზულების შეფასება მოცემული აქვს აკად. ი. კრაჩკოვსკის თავის შრომაში «Описание путешествия Макария антиохийского как памятник арабской географической литературы и как источник для истории России в XVII веке». см. Советское востоковедение, т. VI, 1949; მ ი ს ი ე, «Арабская географическая литература», И. Ю. Крачковский. Избранные сочинения. т. IV. ред. Г. В. Церетели, М.-Л., 1957.

³ Travels of Macarius, patriarch of Antioch written by his attendant archdeacon Paul of Aleppo, in Arabic transl. by F. C. Belfour, I – II. London, 1829 – 1836.

⁴ С а в е л ь е в П.. Странствование арабского патриарха Макария из Алеппо а Москву, Библиотека для чтения на 1836 год, XV, № 3, გვ. 1 – 2; № 4, გვ. 60 – 112.

⁵ პავლე ალექსოელის შესახებ არსებული ლიტერატურის ნაწილობრივი ბიბლიოგრაფიული მიმოხილვა მოცემულია პ. საველევის დასახელებულ შრომაში იხ. აგრეთვე А. Е. Крымский, Материалы для выяснения церковной и литературной деятельности антиохийского патриарха Макария XVII в. и спасателя его путешествия на Русь – Рихлат Макарийус архидиакона Павла Алеппско-

XIX საუკუნის 90-ან წლებში პროფ. გ. ა. მურკოსმა გამოაქვეყნა ჯერ ცალკეული წერილები და ცალკეული ადგილების თარგმანები, ხოლო შემდეგ პავლე ალექსოელის მოგზაურობის აღწერილობის ახალი, მთლიანი თარგმანი 5 ტომად, სხვადასხვა დამატებითი მასალებითურთ⁶. ამ თარგმანის ბეჭდვის დროს პარიზის ნაციონალურ ბიბლიოთეკაში მიკვლეულ იქნა მე-17 საუკუნის ხელნაწერი, რომლის ძირითადი ნაწილი თვითონ პავლე ალექსოელის ხელითაა დაწერილი.

პავლე ალექსოელის თხზულების შესწავლა-გამოყენება ინტენსიურად გრძელდებოდა შემდეგ ხანებშიც. რუს მეცნიერებთან ერთად განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევდნენ ამ აღწერილობას რუმინელი მეცნიერები. მკვლევარ ა. ი. იაციმირსკის შენიშვნით, „ძნელად თუ იპოვით რომელიმე სერიოზულ გამოკვლევას რუმინეთის ისტორიის შესახებ, სადაც პავლე ალექსოელის თხზულება არ იყოს მეტ-ნაკლებად გამოყენებული“⁷. განსაკუთრებით აღსანიშნავია რუმინელი მეცნიერის ბაზილ რადუს შრომა, რომელმაც ხელი მოჰკიდა პავლე ალექსოელის თხზულების ტექსტების კრიტიკულ შესწავლას და თარგმნას. მან თავის ახალ გამოცემას საფუძვლად დაუდო პარიზის ნაციონალური ბიბლიოთეკის მე-17 საუკუნის ზემოთ აღნიშნული ხელნაწერი.

1927 წელს გამოქვეყნდა მისი შრომის პირველი ნაწილი ⁸, სადაც კრიტიკულად შესწავლილია აღნიშნული ხელნაწერები, ხოლო 1930 წელს დაიწყო პავლე ალექსოელის თხზულების არაბული

го. Извлечения из докладов в Восточной комиссии Московского археологического общества, 1909 – 1912. Труды по востоковедению, изд. Лазаревским инст. вост. языков, XXXVIII, М., 1913; И. Ю. Крачковский, Избран. соч., т. IV. 33. 700 – 712.

⁶ М у р к о с Г. А., Пугешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описание его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским, I – V. Перевод с арабского. Чтения Общества истории и древностей, М., 1895—1900; მ ი ს ი ვ ე, Арабская рукопись путешествия антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века. Описание рукописи, принадлежащей Библиотеке Московского Главного архива Мин. ин. дел. М., 1899.

⁷ Я ц и м и р с к и й А. И., Рец. на кн.: Пугешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в пол. XVII в. Перевод с арабского Г. Мурко-са. I – V, М. 1896 – 1900. Живая старина. X. вып. IV. С. П. 6. 1900, 33. 584 – 589.

⁸ R a d u B., Voyage du patriache Macaire. étud préliminaire. Paris. 1927.

ტექსტისა და ფრანგული თარგმანის გამოქვეყნება⁹. 1933 და 1949 წლებში გამოქვეყნდა კიდევ ორი ნაკვეთი¹⁰, უკვე ბაზილ რადუს გარდაცვალების შემდეგ.

ამრიგად, როგორც ვხედავთ, პავლე ალექსოელისა და მისი ლიტერატურული მემკვიდრეობის შესახებ საკმაოდ მრავალრიცხოვანი გამოკვლევები არსებობს, მკვლევართ ხელთა აქვთ მისი თხზულების არა ერთი გამოცემა, მაგრამ ამის მიუხედავად, როგორც სამართლიანად შენიშნავდა აკად. ი. კრაჩკოვსკი, პავლე ალექსოელის ლიტერატურული მემკვიდრეობის შესწავლის მდგომარეობა ჯერ კიდევ ნაკლებად დამაკმაყოფილებელია. მაკარიოს ანტიოქელი და პავლე ალექსოელი მნიშვნელოვან პოლიტიკურ ფიგურებს წარმოადგენდნენ და თვალსაჩინო როლს თამაშობდნენ თავიანთი დროის ისტორიულ მოვლენებში, მათი მოღვაწეობა კი ასევე სათანადოდ შესწავლილი არ არის. პავლე ალექსოელი და მაკარიოს ანტიოქელი საქართველოში იმყოფებოდნენ 1664 – 1666 წლებში, რუსეთში მეორედ წასვლის წინ. მათ გარკვეული როლი ითამაშეს საქართველოს რუსეთთან ურთიერთობის ისტორიაში და, რაც ჩვენთვის განსაკუთრებით საინტერესოა, ორივემ, მამამაც და შვილმაც დაგვიტოვა XVII საუკუნის 60-ანი წლების საქართველოს აღწერილობა¹¹.

პავლე ალექსოელის „საქართველოს აღწერილობა“ უკანასკნელ დრომდე სამეცნიერო წრეებისათვის უცნობი იყო და ჩვენ მიერ იქნა მიკვლეული მოსკოვის ძველ საბუთთა ცენტრალურ სახელმწი-

⁹ Voyage du patriarche Macaire d'Antioche, Texte arabe et traduction française par Basil Radu. Patrologia Orientalis. XXII, 1, Paris: 1930.

¹⁰ Patrologia Orientalis. XXV. 1933; XXVI. 5, 1949.

¹¹ მაკარიოს ანტიოქელის მიერ არაბულად შედგენილი საქართველოს აღწერილობა ფრანგული თარგმანითურთ 1905 წელს გამოსცა ო. ლებედევამ (Histjire de la conversion des Géorgiens au christianisme par le patriarche Macaire d'Antiche. Traduction de l'Arabe par Mme Olga de Lébédew, Roma. 1905); 1905 წელსვე პ. ჟუზემ გამოსცა ამ თხზულების რუსული თარგმანი არაბულ ტექსტთან ერთად (Ж у з е П., Грузия в 17 столетии по изображению патриарха Макария, Казань. 1905). ორივე გამოცემას საფუძვლად ჰქონდა ვატიკანის ბიბლიოთეკის 1756 წ. ხელნაწერი. აღნიშნული გამოცემები მთელი რიგი ხარვეზებით ხასიათდება და დღეისათვის უკვე მოძველებულად უნდა ჩაითვალოს, სსრკ მეცნ. აკად. აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტში დაცულია ამ აღწერილობის თვით ავტორისეული ავტოგრაფი (იხ. Каталог арабских рукописей ИНА, вып. 2. М., 1961, გვ. 59). ფრაგმენტი ამ ხელნაწერიდან გამოქვეყნებულია აკად. გ. წერეთელის მიერ შედგენილ ქრესტომათიაში (იხ. გ. წერეთელი, არაბული ქრესტომათია, თბ, 1949; ხელნაწერის შესახებ იხ. წინასიტყვაობა, გვ. 8 – 9)

ფო არქივში. იგი დაცულია ე. წ. საიდუმლო საქმეთა საგანგის ფონდში (ფონდი № 27), 542 ნომრით. ჩვენ შევისწავლეთ აღნიშნული ფონდის სხვა საქმეებიც, სადაც მოიპოვება მასალები ნიკონის გასამართლებაში მონაწილეობის მისაღებად პატრიარქ მაკარიოსისა და მისი თანმხლები პირების მოსკოვში ჩასვლის შესახებ¹²; შევისწავლეთ ზოგიერთი დოკუმენტიც რომელიც მოსკოვის ისტორიული მუზეუმის ხელნაწერთა განყოფილებაშია დაცული¹³. აღნიშნული დოკუმენტების ნაწილი გამოქვეყნებულია ჯერ კიდევ რევოლუციამდელ გამოცემებში, ძირითადად ნიკონის მოღვაწეობის შესახებ არსებულ გამოკვლევებში¹⁴. შესწავლილი მასალა საშუალებას გვაძლევს წარმოვადგინოთ მამაშვილის საქართველოში ყოფნა-მოგზაურობის ფაქტები და ზოგიერთი ახალი მომენტიც რუსეთ-საქართველოს პოლიტიკური ურთიერთობის ისტორიიდან. ახალი ფაქტებით ივსება პავლე ალექსოელის ბიოგრაფიაც

§

პავლე ალექსოელი, წარმოშობით სირიელი არაბი (მისი არაბული სახელია ბულოს იბნ აზ-ზაიმ ალ-ჰალაბი), დაიბადა დაახლოებით 1627წ. ალექსოში დედა ადრე გარდაეცვალა და მისი აღზრდა მამამისმა – მაკარიოსმა იკისრა. მაკარიოსი (მისი არაბული სახელია მაკარიუს იბნ-აზ-ზაიმ ალ-ჰალაბი ალ-ანთაქი) ჯერ არჩეული იყო ქ. ალექსოს მიტროპოლიტად, ხოლო 12 წლის შემდეგ 1647 წ. 12 დეკემბერს იგი აურჩევიათ ანტიოქიის პატრიარქად, რომლის რეზიდენციაც მაშინ გადატანილი იყო დამასკოში. ანტიოქიის საპატრიარქო, ისევე როგორც აღმოსავლეთის სხვა საპატრიარქოები, თურქეთის ბატონობის ქვეშ იყო მოქცეული და მეტად დიდ ეკონომიურ გაჭირვებას განიცდიდა. მაკარიოსს დიდი ვალი დასდებია, რომელიც ყოველწლიურად იზრდებოდა მაღალი პროცენტული გადასახადის გამო. ამ ვალის გასასტუმრებელი სახსრების შესაგროვებლად მაკარიოსი იძულებული იყო არაერთხელ ემოგ-

¹² ЦГАДА, ф. 27. д. №№ 140, 205, 207, 288, 217, 219, 227, 555, 560.

¹³ მოსკოვის ისტორიული მუზეუმის ხელნაწერთა განყოფილების ყოფ. სინოდის საბუთთა ფონდი. საბ. №№ 2296, 2297, 2298.

¹⁴ Н. Г и б б е н н е т, Историческое исследование дела патриарха Никона. ч. I – II, С. Пб. 1884; А. А. Д м и т р и е в с к и й. Приезд в Астрахань восточных патриархов Пайсия Александрийского и Макария Антиохийского и связанное с ним учреждение здесь митрополии, Труды Киевской Духовной Академии, 1904; кн. III.

ზაურა ახლობელ თუ შორეულ ქვეყნებში, მათ შორის რუსეთში და საქართველოშიც. ამ მოგზაურობის დროს მას განუყრელად თან ახლდა მისი ვაჟი პავლე, რომელიც 1648 წლიდან პატრიარქის არქიდიაკონად იყო ხელდასმული.

პირველად მამა და შვილი საკალმასოდ მოსკოვისაკენ გაემართნენ. 1654 წელს მათ გზად გაიარეს ვლახეთ-მოლდავეთი, უკრაინა, ევროპული რუსეთის ნაწილი და 1655 წ. 2 თებერვალს ჩავიდნენ მოსკოვში. მოსკოვში მათი ყოფნა დაემთხვა ნიკონის საეკლესიო რეფორმების გატარების პერიოდს და ამდენად მამა-შვილი ამ რეფორმებთან დაკავშირებული ამბების თანადამხდური და მონაწილენი იყვნენ. მაკარიოს ანტიოქელი, რომელიც აღმოსავლური ეკლესიის ერთ-ერთი ყველაზე უფრო ავტორიტეტული წარმომადგენელი იყო, ყოველმხრივ ეთანხმებოდა ამ რეფორმების გატარებას და თვითონაც ქმედით მონაწილეობას იღებდა მათ განხორციელებაში, მით უმეტეს, რომ ამ რეფორმებისადმი მხარდაჭერით იგი ვარაუდობდა უხვი მოწყალების მიღებას მოსკოვის მეფისაგან, ამას გარდა მათი ეკლესიების დაახლოებაც უსათუოდ მის მიზნებს ეთანხმებოდა.

ანტიოქიის პატრიარქმა დიდი სამსახური გაუწია ნიკონს თავისი საჯარო გამოსვლებითა და ავტორიტეტით¹⁵. მეფე ალექსი მიხეილის-მემ სათანადოდ დაუფასა პატრიარქ მაკარიოსს გაწეული სამსახური და დიდად დასაჩუქრებული გამოისტუმრა უკან.

პავლე ალექპოელმა დაწვრილებით აღწერა რუსეთში თავიანთი პირველი მოგზაურობა. როგორც აღვნიშნეთ, ეს თხზულება ერთ-ერთი უმთავრესი წყაროა მე-17 საუკუნის რუსეთის, უკრაინის და მოლდავეთ-ვლახეთის ისტორიის შესასწავლად. პავლე ალექპოელს თავის თხზულებაში შეჰქონდა ყველაფერი, რასაც კი ნახულობდა და რის მოწმეც თვითონ იყო თავისი ხანგრძლივი მოგზაურობის დროს. იგი ყურადღებიან დამკვირვებლად ჩანს. პავლე ალექპოელის აღმწერლობითი უნარის შესახებ მისი თხზულების რუსულ ენაზე მთარგმნელი გ. მურკოსი შემდეგს შენიშნავს:

«Павел Алеппский в своих записках касается всего, что мог видеть и слышать во время своего продолжительного путешествия: описывает страну, нравы и обычаи жителей, селения и города, замечательные здания, по преимуществу церк-

¹⁵ Н. Ф. Каптев, Патриарх Никон и царь Алексей Михайлович, т. I. Сергеев Посад, 1909, 33. 152 – 162, 179, 235 და სხვ.

ви и монастыры, торжественные служения და სხვ¹⁶. რუსულ ისტორიოგრაფიაში პავლე ალექსოელის თხზულება ფართოდ არის გამოყენებული, როგორც ერთ-ერთი უძვირფასესი პირველწყარო. მისი თხზულების ღირსებას ზრდიდა შემდეგი გარემოებაც. ცნობილია, რომ რუსეთის მმართველი წრეები უცხოელებს არ აძლევდნენ საშუალებას გასცნობოდნენ რუსეთის საშინაო ცხოვრებას, ამიტომ ევროპელ ავტორთა ცნობები ამ პერიოდის რუსეთის შესახებ სისრულეს მოკლებული და ზედაპირული ხასიათისაა. პატრიარქ მაკარიოსსა და პავლე ალექსოელს კი სრული თავისუფლება ჰქონდათ მოსკოვში თუ სხვაგან მიმოსვლისა, მათთვის საინტერესო მოვლენებისადმი დაკვირვებისა და სხვა. ისე რომ პავლე მაკარიოსის-ძის თხზულება ბევრი ისეთი ცნობის შემცველია, რასაც ევროპელი ავტორების აღწერილობებში ვერ ვხვდებით. იგივე გ. მურკოსი პავლე ალექსოელის თხზულების შესახებ შენიშნავს, რომ «По полноте и разнообразию со-Держания – это один из самых лучших и ценных письменных памятников о России середины XVII века и во многих отношениях превосходит записки тогдашних западноевропейских путешественников. Последние являлись в Россию по большей части в качестве послов на короткое время и по необходимости ограничивали свои наблюдения одною внешней стороною гражданского быта».

საერთო აღიარებით პავლე ალექსოელი სანდო და კეთილსინდისიერი ავტორია. ეს გარემოება ჩვენ გვაინტერესებს პავლე ალექსოელის, როგორც საქართველოს აღწერილობის ავტორის დახასიათებისათვის.

§

საქართველოში პავლე ალექსოელისა და მისი მამის მოგზაურობა, როგორც ზემოთაც მივუთითებდით, დაემთხვა ნიკონის გასამართლების ამბავს.

მე-17 საუკუნის 50-ან წლებში პატრიარქ ნიკონის მიერ გატარებული საეკლესიო რეფორმა მიზნად ისახავდა რუსეთის ეკლესიაში ერთიანი წესების დანერგვას და მათ გასწორებას ბერძნული საეკლესიო წესების მიხედვით. ბერძნული საეკლესიო წე-

¹⁶ Г. М у р к о с. Путешествие антиохийского патриарха..., предисловие переводчика, Русское обозрение. т. 37. № 2. 1896, стр. 706.

სები კი მართლმადიდებლური ორთოდოქსალობის ნიმუშად ითვლებოდა. ასეთი ღონისძიებების გატარება საეკლესიო სფეროში სავსებით შეესაბამებოდა რომანოვების თვითმპყრობელობის ინტერესებს. ჯერ ერთი, აღნიშნული რეფორმა ხელს უწყობდა რუსეთის ეკლესიის ცენტრალიზაციას, რაც აუცილებელი იყო რუსეთის ცენტრალიზებული სახელმწიფოს განმტკიცებისათვის და მეორე მხრით, ხელს შეუწყობდა რუსეთის ეკლესიის დაახლოებას ბერძნულ და აღმოსავლეთის სხვა მართლმადიდებლურ ეკლესიებთან, რასაც დიდი მნიშვნელობა ექნებოდა აღმოსავლეთის ასპარეზზე რუსეთის მოქმედების სახელმძღვანელო პოლიტიკის წარმატებისათვის, პოლიტიკისა, რომელიც მიზნად ისახავდა მართლმადიდებლურ სამყაროში რუსეთის ჰეგემონობის მოპოვებას („მოსკოვი მესამე რომია“).

მეფე ალექსი მიხეილის-ძე ყოველმხრივ უჭერდა მხარს ამ რეფორმების გატარებას, მაგრამ წარმატებებმა ამ საქმეში მეტად გაზარდა პატრიარქ ნიკონის ავტორიტეტი და ძალაუფლება და იგი უკვე მეფისადმი მორჩილებასაც თაკილობდა. პატრიარქი ნიკონი საჯაროდ ატარებდა „დიდი ხელმწიფის“ ტიტულს და ყოველმხრივ ცდილობდა ხაზი გაესვა თავისი ხელისუფლების უპირატესობისათვის სამეფო ხელისუფლებასთან შედარებით. იგი ავითარებდა თეორიას – „яко священство царства преболе есть“. ამ ნიადაგზე მეფესა და პატრიარქ ნიკონს შორის ურთიერთობა უკიდურესად გამწვავდა. 1660 წელს საეკლესიო კრებაზე მეფე ალექსი მიხეილის-ძემ დასვა პატრიარქ ნიკონის გადაყენებისა და ახალი პატრიარქის არჩევის საკითხი, მაგრამ გავლენიანი საეკლესიო წრეების მხრივ დიდ წინააღმდეგობას წააწყდა. უკრაინელი სწავლული ბერები ამტკიცებდნენ, რომ რუსეთის პატრიარქის გასამართლება შეეძლოთ მხოლოდ მსოფლიო პატრიარქებს. მეფე ალექსი მიხეილის-ძე იძულებული გახდა მოეწვია ეს მსოფლიო პატრიარქები და ნიკონის საკითხის განხილვა კიდევ რამდენიმე წლით გადაედო.

მე-17 საუკუნისათვის მართლმადიდებლური ეკლესიის მსოფლიო პატრიარქებად ითვლებოდნენ კონსტანტინოპოლის, იერუსალიმის, ანტიოქიისა და ალექსანდრიის პატრიარქები. მათ მოსაწვევად მოსკოვიდან სპეციალური მოციქული – ბერძენი იეროდიაკონი მელეტი გაიგზავნა. მელეტიმ პატრიარქებთან მეფე ალექსი მიხეილის-ძის წერილები წაიღო. ეს ხდება 1663 წლის დასაწყისში. მელეტი თავდაპირველად კონსტანტინოპოლში ჩავიდა და პატრიარქს გადასცა რუსეთის მეფის წერილები.

კონსტანტინოპოლის პატრიარქმა მეფე ალექსი მიხეილის-ძის წერილების მიღებისთანავე სასწრაფოდ მოიწვია ადგილობრივ მღვდელმთავართა კრება. კრებას დაესწრო იქ მყოფი იერუსალიმის პატრიარქი ნექტარიც. კრებამ მიიღო დადგენილება წერილობითი პასუხი გაეგზავნათ რუსეთის მეფისათვის. კრების მიერ შემუშავებული ტექსტი კითხვა-პასუხის ფორმით იყო შედგენილი. დასმული იყო კითხვები თუ რა კანონიერი უფლებები უნდა ჰქონოდა პატრიარქს და მათზე გაცემული პასუხების სახით გადმოცემული იყო ამ კრების მონაწილე მღვდელმთავართა შეხედულებანი ამ საკითხზე. პასუხებში გატარებული იყო აზრი, რომ პატრიარქი უნდა ემორჩილებოდეს მეფეს და მისი ნების მიხედვით უნდა მოქმედებდეს. აღნიშნული დადგენილების ტექსტები ხელმოსაწერად გადაეგზავნათ ალექსანდრიის პატრიარქ პაისიოსს ეგვიპტეში და ანტიოქიის პატრიარქ მაკარიოსს სირიაში (იერუსალიმის პატრიარქი ნექტარი, როგორც აღვნიშნეთ, კრებას ესწრებოდა)¹⁷.

1664 წლის 30 აპრილს იეროდიაკონი მელეტი მეფე ალექსი მიხეილის-ძესთან გამოცხადდა და წარუდგინა აღნიშნული დადგენილება, რომელსაც ხელს აწერდა 20 მღვდელმთავარი და ოთხივე პატრიარქი. მაგრამ ეს დოკუმენტი არ გამოდგა საკმარისი ნიკონის მომხრეთა წინააღმდეგობისა და ნიკონის ავტორიტეტის დასაძლევად. აუცილებელი იყო მოსკოვში როგორმე ჩამოეყვანათ თვითონ პატრიარქები.

აღმოსავლეთის პატრიარქებთან გაიგზავნა ახალი ელჩობა, რომელშიც მელეტის გარდა შეიყვანეს ბერძენი დიაკონი სტეფანე იურევი. მათ მეთვალყურედ დაინიშნა მეფის საიდუმლო საქმეთა საგანგიოს პოდიჩი პორფირი ოლოფენიკოვი. აღნიშნულმა ელჩობამ მხოლოდ კონსტანტინოპოლამდე მიაღწია. მათ გზაზე სოფ. არვანიტოხორში (რაკოვიცის მახლობლად) ნახეს იქ მყოფი იერუსალიმის პატრიარქი ნექტარი¹⁸ და გადასცეს მეფის მიწვევა მოსკოვში ჩასვლაზე. პატრიარქმა თანხმობა განაცხადა და ელჩებს დააბარა, რომ იგი რუსეთში გამოემგზავრებოდა აღდგომის შემდეგ.

¹⁷ Н. Г и б е н е т . Историческое исследование дела патриарх Никона. ч. II, С-Пб., 1884. стр. 92 – 93.

¹⁸ ეს ის პატრიარქი ნექტარია, რომელმაც 1666 წ. კონსტანტინოპოლის ბაზარზე ტყვეობიდან გამოისყიდა ქართველი ტყვე ყმაწვილი. რომელიც შემდეგში – ანთიმოზ ივერიელის სახელით ცნობილი მოღვაწე გახდა. შ. კ უ რ დ ლ ე ა შ ვ ი ლ ი ქართული სტამბის ისტორიიდან, თბ., 1959, გვ. 20.

იგი სხვათა შორის რუსეთში წამოსვლას აპირებდა საქართველოზე გავლით¹⁹.

იერუსალიმელმა პატრიარქმა თავისი ეს აღთქმა ვერ შეასრულა, ასევე ვერც კონსტანტინოპოლის პატრიარქმა შესძლო გართულებული საერთაშორისო ვითარების გამო რუსეთში გამომგზავრება. კონსტანტინოპოლიდან ელჩობის დანარჩენი წევრები უკან დაბრუნდნენ, ხოლო მელეტი ალექსანდრიაში გაემგზავრა.

მეფე ალექსი მიხეილის-ძის სიგელებისა და მიწვევის მიღების შემდეგ ალექსანდრიის პატრიარქმა პაისიოსმა მოსკოვში წასვლაზე თანხმობა განაცხადა და შეუდგა სამზადისს რუსეთში გასამგზავრებლად. ამასობაში მელეტი ჩავიდა სინას მთის სავანეში და აქაური არქიეპისკოპოსი ანანიაც დაითანხმა მოსკოვში გამომგზავრებაზე. მაგრამ მხოლოდ ერთი პატრიარქის, ან მასთან ერთად სინას მთის არქიეპისკოპოსის ჩაყვანა საქმეს ვერ უშველიდა. საჭირო იყო ყოველი საშუალებით მეოთხე პატრიარქის მაკარიოსის დათანხმება რუსეთში გამგზავრებაზე, ამიტომ სამზადისის დამთავრების შემდეგ სამივენი ეგვიპტიდან ჩამოდიან დამასკოში, სადაც იმჯერად ანტიოქიის პატრიარქის რეზიდენცია იყო გადმოტანილი და იმედოვნებდნენ მაკარიოსის აქ ნახვას. ანტიოქიის პატრიარქი დამასკოში არ დახვდათ. მათ შეიტყვეს, რომ მაკარიოსი საქართველოში იმყოფებოდა. მელეტი და მისი თანმხლები პირები საქართველოსაკენ გამოემართნენ. მათ გამოიარეს ერზერუმი, ყარსი და 1665 წლის 1 ოქტომბერს ჩამოვიდნენ თბილისში²⁰.

მელეტის საქართველოში ჩამოსვლა და აქ მისი საქმიანობა ვრცლად არის აღწერილი მეფე ალექსი მიხეილის-ძისადმი მის მიერ 1665 წლის 30 ნოემბერს გაგზავნილ წერილში, რომელსაც ჩვენ ქვემოთ ვაქვეყნებთ.

საქართველოში პაისიოს ალექსანდრიელისა და სინას მთის არქიეპისკოპოსის ჩამოსვლა აღნიშნულია ქართულ კინკლოსურ მინაწერებშიც:

„1665 – აქა მობრძანდა ალექსანდრიის პატრიარქი პაისიოს და სინის მთავარეპისკოპოსი ანანია²¹.

¹⁹ Н. Г и б е н е т, დასახ. ნაშრ. გვ. 166.

²⁰ იქვე, გვ. 274 – 275.

²¹ მცირე ქრონიკები (კინკლოსების ისტორიული მინაწერები), ტექსტები გამოსცა, შესავალი წერილი და კომენტარები დაურთო ჯ. ო დ ი შ ე ლ მ ა, თბ., 1968, გვ. 42.

„(1665) წელს მოვიდა ალექსანდრიის პატრიარქი პაისიოს და სინის მთავარეპისკოპოზი ანანია სეკდენბერსა“²².

როგორც ვხედავთ, საქართველოში პაისიოსი, ანანია, მელეტი და მათი თანმხლები პირები იმისათვის ჩამოვიდნენ, რომ აქ შეხვედროდნენ მაკარიოსს და იგი დაეყოლიებინათ რუსეთში გამგზავრებაზე. ამრიგად, არ არის სწორი მოსაზრება, რომ მაკარიოსს საქართველოზე მხოლოდ რუსეთში მიმავალს გაეელოს გზად²³. მაკარიოს ანტიოქელი საქართველოში ადრევე იყო ჩამოსული შესაწირავების შესაგროვებლად და მხოლოდ აქ მიიღო მიწვევა რუსეთში წასვლის შესახებ. მელეტი თავისი პირველი მოციქულობის დროს ანტიოქიაში არ ჩასულა და მას მაშინ პატრიარქი მაკარიოსისათვის არც რუსეთის მეფის სიგელი და მიწვევა გადაუცია.

თბილისში ჩამოსულმა მელეტიმ შეიტყო, რომ პატრიარქი მაკარიოსი დასავლეთ საქართველოში იმყოფებოდა. მან დააპირა დაუყოვნებლივ გამგზავრება იმერეთში მაკარიოსთან შესახვედრად, მაგრამ ქართლის მეფე შაჰ-ნავაზმა, მას შემდეგ რაც გაიგო, რომ მაკარიოსი რუსეთში უნდა წასულიყო, მელეტი აღარ გაუშვა იმერეთში. მან თვითონ იკისრა მაკარიოსის ჩამოყვანა და თავისი შიკრიკი გაგზავნა პატრიარქთან. შიკრიკმა წაიღო მელეტისა და პაისიოსის წერილებიც. პაისიოსი ატყობინებდა მაკარიოსს, რომ მისი ნახვა სურდა და ელოდებოდა თბილისში. მაკარიოსს წერილი გაუგზავნა აგრეთვე ქართლის კათალიკოსმა დომენტიმ. მალე მოვიდა პატრიარქის პასუხი, რომელშიც მაკარიოსი იტყობინებოდა, რომ 10 დღის შემდეგ იქნებოდა თბილისში, მაგრამ გავიდა 20 დღეზე მეტი და მაკარიოსი მაინც არ ჩანდა. ბოლოს მელეტი მაინც გაემგზავრა მაკარიოსთან და 8 დღის შემდეგ პატრიარქსა და მის ამაღლას შეხვდა ქართლისა და იმერეთის საზღვართან. აქ მელეტიმ გადასცა მაკარიოსს რუსეთის მეფის სიგელი და მიწვევა. თბილისში ჩამოსვლის შემდეგ მაკარიოსმა მელეტის განუცხადა, რომ იმჯერად მას არ შეეძლო მოსკოვში გამგზავრება. მიზეზად მოჰქონდა ის გარემოება, რომ შეგროვილი ჰქონდა-რა მრავალი შესაწირავი, არ შეეძლო იგი ვინმესთვის გაეტანებინა თავის საპატრიარქოში, მა-

²² მცირე ქრონიკები (კინკლოსების ისტორიული მინაწერები), ტექსტები გამოსცა, შესავალი წერილი და კომენტარები დაურთო ჯ. ო დ ი შ ე ლ მ ა, თბ., 1968, გვ. 46. აგრეთვე, გვ. 48.

²³ П. Ж у з е. Грузия 17 столетии... გვ. 4; А. А. Д м и т р н е в с к и й, Приезд в Астрахан восточных патриархов..., გვ. 319; შ. კ უ რ დ ლ ე ლ ა შ ვ ი ლ ი, ქართული სტამბის ისტორიიდან, გვ. 12 და სხვ.

თი გაგზავნა კი აუცილებელი იყო ვალების გასასტუმრებლად. ამის გამგონე ალექსანდრიელმა პატრიარქმაც უარი განაცხადა მოსკოვში გამგზავრებაზე. მელეტის დიდი შრომა და ხვეწნა-მუდარა დასჭირდა, რათა გადაეთქმევინებინა პატრიარქებისთვის მოსკოვში გამგზავრებაზე უარი. ბოლოს გადაწყდა, რომ პაისიოსი შემახაში ჩავიდოდა და იქ დაელოდებოდა მაკარიოსს. მაკარიოსი აღუთქვამდა, რომ გაზაფხულისთვის, აღდგომის დღესასწაულის შემდეგ, ისიც ჩავიდოდა შემახაში და იქიდან ერთად გამოემგზავრებოდნენ რუსეთისაკენ. მასთან ერთად საქართველოში დარჩა ანანია სინელი ხდა ტრაპიზონის მიტროპოლიტი.

მელეტი და პაისიოს ალექსანდრიელი კახეთში ჩავიდნენ. აქედან მათ გამცილებლად თავისი კაცები გააყოლა კახეთის მეფე არჩილმა და გაისტუმრა შემახაში. შემახადან ისინი აპირებდნენ სახმელეთო გზით თერგამდე მიღწევას, მაგრამ ზამთრის დადგომის გამო იძულებულნი შეიქნენ დაეცადათ რუსეთიდან მცველი რაზმისა და ხომალდების მოსვლისათვის.

ამასობაში მოსკოვის სამეფო კარზე შეიტყვეს პატრიარქების გამომგზავრების ამბავი და მათ შესახვედრად იწყეს სამზადისი. სასწრაფოდ გამოგზავნილ იქნენ საიდუმლო საქმეთა საგანგოს მოხელენი ასტრახანსა და თერგზე. აქაურ ვოევოდებს გამოეგზავნათ ბრძანება: «Декабря в 20 день посланы государевы грамоты с подъячими с Еремеем Полянским да с Ыевом Полянским²⁴.

1-я в Астрахань к боярину и воеводе ко князю Якову Никитичю Одоевскому... об отпуске на Терек подъячих Еремея Полянского, Иева Ветошкина; а для какова дела они посланы, и про то велено им объявить ему боярину тайно. 2-я на Терек к воеводе к Ивану Ржавскому: ведомо великому государю учинилось, что Паисей папа и патриарх Александрийской и Макарей патриарх Антиохийской идут к нему, великому государю, к Москве, через Грузинскую землю и для подлинного проведывания посланы с Москвы Приказу Тайных Дел подъячие Еремей Полянский да Иев Ветошкин да с ними стадной конюх; и будет Александрийской и Антиохийской патриархи на Терек пришли, и он бы отпустил их к Москве не замотчав, и Корм и питье в дорогу им дал по росписи, какова послана

²⁴ უნდა იყოს «Ветошкин». შეად. Н. Гиббенет, დასახ. ნაშრ., დამატებანი, გვ. 829.

с подьячими с Еремеем да с -Бевом, и о том отписать; а будет они патриархи на Терек не пришли, и при них проводить и посылать с Терека нарочно в Тушинскую, и в Даль-янскую, и в Грузинскую, и в Персицкую, и в Ыверскую земли, ково пригоже, и от того давать им государева жалованья по рассмотренью...»²⁵.

ასტრახანში ჩამოსულმა საიდუმლო საქმეთა „პრიკაზის“ მოხელეებმა შეიტყვეს, რომ მელეტი და პაისიოსი შემახაში არიან გაჩერებულნი, ხოლო მაკარიოსი თბილისში იმყოფება. მაკარიოსმა ასტრახანს თავისი კაცი გამოგზავნა წერილებით და იტყობინებოდა, რომ იგი აპირებდა თერგის ციხე-ქალაქში მისვლას მთების გზით. მის შესახვედრად თერგზე გაიგზავნა პოდიჩი ვეტოშკინი.

1665 წლის დეკემბერში თბილისიდან თერგის ციხე-ქალაქში ჩამოდის მაკარიოსის მიერ მოსკოვში გაგზავნილი კაცი, ვინმე თბილისელი ქართველი სახელად საფარ²⁶. იგი შეატყობინებს თერგის ვოევოდა ივანე რჟევსკის, რომ მოსკოვში მიმავალი ანტიოქელი პატრიარქი თერგის ციხე-ქალაქში აპირებდა მისვლას სახმელეთო გზით, მაგრამ ზამთრის დადგომის გამო შეუძლებელი შეიქმნა მთების გადალახვა.

ამავე დროს თერგის ვოევოდა ივანე რჟევსკიმ მიიღო იეროდიაკონ მელეტისაგან წერილი, რომელშიც იგი იწერებოდა: «...приехал с александрийским патриархом кир Паисием до Шаховы области города Шемахи, чающе то, что возможно будет сухим путем проехать, а ныне ведомо и вам, что невозможно сухим путем, ни морем проехать, и великий архирей папа и патриарх, ведающие то, что невозможно проехать, хотел ехать вспять, и аз с великим молением и со слезами упросил, чтобы изволил пожить здесь месяц на два, глаголюще то ему что я буду к вам писати про бусу, чтобы вам отпустить бусу вскоре... Вам же господам моим вестно чиню, что святейший антиохийский патриарх Макарий и Синайской горы архиепископ Анания и цареградского патриарха области Трапезондейский митрополит остались в Грузинскую землю в городе Тефлизе. А ожидаю то святейший патриарх Макарий и архиепископ Анания и тот митрополит, что вам с

²⁵ Дела Тайного приказа, кн. 1. Русская историческая библиотека, т. 21 С.-Пб., 1907. 1. стр. 1139 – 1140.

²⁶ Н. Г и б б е н е т, დასახ. ნაშრ., დამატ., გვ. 841 – 845.

Терках для ради их послать войска до Тусы принять их. И буде и невозможно послати войско до Тусы, и вам бы господам моим о том не мне писать и особную грамоту с великим молением к святейшему антиохийскому патриарху писати и прислати ко мне, что ему горами невозможно ехать и изволил бы пожаловать ехать Шахова области в Шемахи, и чтобы вам пожаловать, господам моим, писати к здешнему Шамахийскому хану, чтобы он, Шамахийский хан послал со мною своего доброго человека и письма от себя и тамошнему хану к Тефлизскому шах Навазхану, где живет антиохийский патриарх, чтобы он Тефлизский хан шах эНаваз, и вы пишете к нему шах Наваз хану, чтобы пожаловал изволил проводить святейшего патриарха Макария до Шамахи граде. И аз с теми грамотами и с хановым человеком поеду паки до города Тефлиз к святейшему патриарху умолять его, чтобы он изволил с теми архиереями, что там с ним, ехать морем с нами вместе...»²⁷

მელტის ამ წერილს ახლავს შენიშვნა გაკეთებული რუსი მოხელეების მიერ, რომ «Тифлиз от Терека в 22 днях сухим путем, и змнево пути «иет»²⁸.

როგორც ვხედავთ, მაკარიოსი აპირებდა თუშეთის გზით იმიერკავკასიაში გადასვლას და თუშეთშივე მოითხოვდა თერგის ვოევოდისაგან მცველი ჯარის გამოგზავნას. ზამთრის დადგომის გამო მისი ამ გეგმის განხორციელება შეუძლებელი შეიქნა. მელეტი შიშობდა, რომ ამ სიძნელებმა მაკარიოსს არ გადაათქმევინონ მოსკოვში გამგზავრების განზრახვა და ამიტომ სთხოვდა თერგის ვოევოდას, თუ შეუძლებელი იქნებოდა თუშეთში ჯარის გაგზავნა, ამის შესახებ პირველ რიგში პირადად მისთვის ეცნობებინათ და მაკარიოსისათვის გასაგზავნი წერილებიც მისთვის გამოეგზავნათ. მელეტის თვითონ სურდა ამ წერილებით თბილისში ჩასვლა და მაკარიოსის დაყოლიება შემახაში წამოსვლაზე. საყურადღებოა მელეტის თხოვნაც თერგის ვოევოდასადმი, რომ მან გამოუგზავნოს წერილი ქართლის მეფე ვახტანგ მეხუთეს (შაჰ-ნავაზს) რათა ამ უკანასკნელმა სათანადოდ გამოაცილოს ანტიოქელი პატრიარქი.

თერგის ვოევოდისაგან აღნიშნული წერილების მიღების შემდეგ მელეტი მართლაც გაემგზავრა თბილისში, სადაც ხელახლა

²⁷ Гиббент, დასახ. ნაშრ. დამატ., გვ. 847 – 848.

²⁸ იქვე გვ. 850.

შეხვდა მაკარიოსს და ბოლოს და ბოლოს დაიყოლია შემახაში წამოსვლაზე. ამას მელეტი ატყობინებდა პატრიარქ პაისიოსს (ეს უკანასკნელი შემახაში დარჩა) თბილისიდან გამოგზავნილ წერილში²⁹.

20 აპრილს ისინი ჯერ კიდევ თბილისში არიან, რადგან ამ რიცხვითაა დათარიღებული ანანია სინაელის წიგნი, რომელსაც იგი ამღევს ქართლის მეფე შაჰ-ნავაზს წიგნის შინაარსი საინტერესოა საქართველოში ჩამოსული ამ მღვდელმთავრების მოღვაწეობისა და ქართლის სამეფო კართან მათი ურთიერთობის დახასიათებისათვის, ამიტომ აქვე მოვიტანთ ამ დოკუმენტის ძირითად ნაწილს: „ქ... ესე წიგნი მოგართვით ჩუნი სინის მთავარეპისკოპოსმან ანანია და მონასტრის კრებულმან ბერმან თქუენ ქართლის ხელმწიფეს პატრონს შაჰნავაზს, ძეთა თქუენთა... კახთა მეფეს არჩილს, გის, ლევანს, ლუარსაბს და სულეიმანს, ასე რომე სინის მონასტრის მამული მეღურეკის ცოტას ხანს კახაბრიშვილს გორჯასპის ჰქონებოდა და იმ მონასტრის მამულისგან იქ მიწები მიეყიდა ფავნელიშვილის რევაზასა და პაპუსასათვის. იმათ ზოგი ვენახად აეშენებინათ, ზოგი სახლები და ქვევრები ჩაედგა და ზოგი ისრევ მიწად იყო. ჩუნი ჩუენის მონასტრიდამ მოვედით თქუენს საბატონოშია და შემოგებუენით... დახსნასა... თქუენ იყიდეთ და ისევ ჩუენს მონასტერს შემოსწირეთ. ჩუენ დავდევი თქუენის დედისა და მამის აღაპი... დაიწერა ქკს: ტნდ:, თვესა აპრილსა: კ:, ხელითა ტფილელ იოსებისითა“³¹.

მაკარიოსის რუსეთში გამგზავრების საქმეში გარკვეული როლი უთამაშია დედოფალ მარიამსაც. ამას ჩვენ შემდეგ ამბავთან დაკავშირებით ვგებულობთ. მკვლევარმა თ. ტივადემ მეტად საინტერესო საბუთები გამოავლინა რუსეთის მეფის კარზე სამეგრელოს მთავრის ცრუმემკვიდრის, ვინმე მათეს გამგზავრებისა და მისი რუსეთში თავგადასავლის შესახებ³². მკვლევარი აქვეყნებს მათეს წერილებს მეფე ალექსი მიხეილისძისადმი სადაც მოთხრობილია მათეს თავგადასავალი და პატრიარქ მაკარიოსთან ერთად მისი რუსეთში გამგზავრების ამბავი. მათე დაჟინებით ამტკიცებდა, რომ იგი იყო კანონიერი მემკვიდრე სამეგრელოს მთავრის ლევან II დიანისა და რომ ამ უკანასკნელის სიკვდილის შემდეგ იგი გამოძე-

²⁹ Н. Гиббенет. დასახ. ნაშრ., დამატ.. გვ. 907.

³¹ თ. ჟორდანია, ქრონიკები..., II, გვ. 483.

³² თ. ტივადემ, ერთი ეპიზოდი მე-17 ს. 60-ანი წლების რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან, კრებული: ქართული სამეფო-სამთავროების საგარეო პოლიტიკის ისტორიიდან, I, თბ., 1970.

ვებული იყო სამეგრელოდან და თავშეფარებული თავის მამიდასთან – ქართლის დედოფალ მარიამთან. პატრიარქ მაკარიოსის თბილისში დაბრუნების შემდეგ, როდესაც გაირკვა, რომ იგი რუსეთში უნდა წასულიყო, დედოფალი მარიამი ამ ამბით დაინტერესებულა. მელეტისაც, როცა მათეს ამბავი შეუტყვია, წინადადება მიუცია მათესათვის მასთან ერთად მოსკოვში წასულიყო და რუსეთის მეფისათვის დახმარება ეთხოვა სამეგრელოს მთავრის ტახტის დაბრუნების საქმეში. როდესაც მაკარიოსმა ყოყმანი დაიწყო და აღარ თანხმდებოდა რუსეთში წასვლაზე და მელეტი შემახაში გაემგზავრა, იქიდან მოსწერა წერილი მარიამ დედოფალს, რომ თუ მაკარიოსს რუსეთის მეფესთან წასვლას გადააწყვეტინებთ, ჩამოვალ და მასთან ერთად თქვენს „ძმისშვილსაც“ წავიყვანო. ასეთი წერილის მიღების შემდეგ მარიამს მელეტი თბილისში დაუბარებია და აქ მისთვის ფიცით ჩაუბარებია თავისი „ძმისშვილი“ მათე და მათესთვის რუსეთში წასაღებად ბეჭდით დამოწმებული წერილიც მიუცია³³. ამის შემდეგ, მარიამ დედოფლის თუ სხვა ქართველი პოლიტიკოსების ჩარევით მაკარიოსიც დათანხმდა რუსეთში გამგზავრებაზე და 1666 წლის აპრილის ბოლოს ისინი უკვე შემახაში იყვნენ. რუსეთში მიმავალი მაკარიოსის ამაღაში სხვებთან ერთად ოთხი ქართველიც ერია, მათ შორის იყო ეს მათე და ერთიც მისი მსახური.

§

ამრიგად, ჩვენს ხელთ მყოფი მასალების მიხედვით პატრიარქ მაკარიოსის (რომელსაც განუყრელად თან ახლდა ჩვენთვის საინტერესო აღწერილობის ავტორი პავლე ალექსოელი) საქართველოში ყოფნა და მოგზაურობა შემდეგი სახით წარმოგვიდგება.

მამა და შვილი საქართველოში ჩამოვიდნენ 1664 წლის ივლისში. მათი საქართველოში ჩამოსვლის თარიღი აღნიშნულია როგორც ქართულ კინკლოსურ მინაწერებში, ისე თვით მაკარიოსის თხზულებაში.

„ტნზ – 1664 – აქა მობრძანდა ანტიოქიის პატრიარქი მაკარიოზ“³⁴.

„ტნზ – 1664 – აქა მოვიდა ანტიოქის პატრიარქი მაკარიოს თვესა ივლისსა“³⁵.

³³ თ. ტ ი ვ ა ძ ე. დასახ. კრებული გვ. 102 – 103.

³⁴ ჯ. ო დ ი შ ე ლ ი, მცირე ქრონიკები, გვ. 42.

³⁵ მცირე ქრონიკები, გვ. 46.

„ტნზ – 1664 – აქამ ანტიოქიის პატრიარქი მაკარიოს მოვი-
და“³⁶.

«واعلم باننا لما ذهبنا الى بلاد الكرج في سنة سبعة آلاف ومائة واثنين
وسبعين لتعاليم و دخلنا الى بلادهم و فحصنا بذاتنا عن احوالهم»

(იცოდე, რომ როდესაც ჩვენ 7172 წ. ჩამოვედით საქართველოში
და დავიწყეთ ქართველი ხალხის მდგომარეობის გაცნობა...)³⁷.

7172 = 1664 წ.

პატრიარქი და მისი ამაღა ქართლში დამასკოდან მოვიდნენ
ალბათ იმავე გზით, რითაც შემდეგ მათთან შესახვედრად წამოსუ-
ლი იეროდიაკონი მელეტი და პაისიოს ალექსანდრიელი მოდიან
(ერზერუმი-ყარსი-თბილისი). საქართველოში ჩამოსვლის შემდეგ
მაკარიოსი და პავლე ალექსოელი ქვეყნის საშინაო ცხოვრებაში აქ-
ტიურად ჩაბმულან. თ. ჟორდანიას გამოქვეყნებული აქვს 1664
წლის 3 აგვისტოთი დათარიღებული ერთი დოკუმენტის ფრაგმენ-
ტი, რომელიც ქაიხოსრო ბარათაშვილს მიუცია კათალიკოზ დომენ-
ტისათვის:

„1664 წ. – ქკს: ტნზ: ბარათაშვილი სახლთხუციშვილი ქაი-
ხოსრო კწხს დომენტის სწერს: „ეშმაკმან მაცთუნა და მღვდელ-მო-
ნაზონობისაგან (არსენ წოდებული) ერისკაცად შევიქენ... გაგვიწყე-
რით. იმ ხელად ანტიოქიის პატრიარქი (მაკარი) მობრძანდა და მი-
სის შუამავლობით... შეგვირიგეთ და შენდობა გვიბოძეთ საკანო-
ნოდ მოგახსენეთ... მამული ორი კუამლი (ჩამოთვლილია). ქკს:
ტნზ: აგვისტოს: გ“³⁸.

საქართველოს სსრ მეცნ. აკადემიის კ. კეკელიძის სახელობის
ხელნაწერთა ინსტიტუტში დაცულ XII საუკუნის ერთ-ერთ ხელ-
ნაწერს დართული აქვს არაბულ ენაზე შესრულებული მინაწერი,
რომელიც გაუკეთებია პავლე ალექსოელს თბილისის კათედრალუ-
რი ტაძრისა და აქ შენახული რელიქვიებისა და ხელნაწერების დათ-
ვალეირებისას. ამ არაბული მინაწერის შინაარსი შემდეგია: „მოვი-
და ამ წმინდა ეკლესიაში ქალაქ თბილისს კირ მაკარიოს, პატრიარქი
ღვთის დიდი ქალაქის ანტიოქიისა და სხვათა აღმოსავლეთის (ქა-
ლაქთა). და ეს (იყო) მე-17 დღეს აგვისტოს თვისა წელსა ადამის-
გან 7172-სა. (1664 წ.), როდესაც მოვიდა მოსახილველად საქარ-
თველოს ამ ღმრთივ დაცულ ქვეყანაში.

³⁶ მცირე ქრონიკები, გვ. 48.

³⁷ Жузе П., Грузия в 17 столетии..., გვ. 19.

³⁸ თ. ჟორდანიას, ქრონიკები, II, გვ. 482.

მოიხსენე, უფალო, მონა შენი საწყალობელი დიაკონი ბუღუს (პავლე) ჰალაბიელი (ალეპოელი), ამის მწერალი“³⁹.

ამრიგად, 1664 წლის 17 აგვისტოს მაკარიოსი და პავლე ჯერ კიდევ თბილისში იმყოფებიან. ამავე 1664 წლის შემოდგომით ისინი უკვე დასავლეთ საქართველოში არიან. პავლე ალეპოელი თავის აღწერილობაში მოგვითხრობს, რომ იგი დაესწრო ცნობილ სასწაულს ილორის წმ. გიორგის მონასტერში და თავისი თვალით იხილა თუ როგორ მოიყვანა უჩინრად წმ. გიორგიმ ეკლესიის წინ ხარი. ეს დღესასწაული ტარდებოდა, თვითონ პავლე ალეპოელის ცნობით, ყოველი წლის 10 ნოემბერს⁴⁰.

დასავლეთ საქართველოში მათი ყოფნის შესახებ ცნობები მოცემული აქვს მაკარიოს ანტიოქელს არაბულად შედგენილ თავის თხზულებაში. ასევე საინტერესო მონაცემები აქვს გამოქვეყნებული მაკარიოსის დასავლეთ საქართველოში მოღვაწეობის შესახებ მიხეილ თამარაშვილს. 1665 წ. კაფუცინებს რომის პაპისთვის მიუწერიათ საქართველოში მაკარიოსის ყოფნის ამბავი. ისინი დიდად აქებენ პატრიარქის მოღვაწეობას და იმასაც კი აღნიშნავენ, რომ თუ მან ერთი-ორ გზის იქადაგა ჩვენს ეკლესიაში, მაშინ ყველა ქართველები შემოგვიერთდებიან⁴¹. კაფუცინების ცნობით პატრიარქს გურიაში ეპისკოპოსებიც განუწყობდა⁴². მაკარიოსის აღწერილობით ჩვენ ვიცით თუ რა აქტიურად ერეოდა იგი ქვეყნის საშინაო საქმეებში, ცდილობდა გამოესწორებინა საეკლესიო წესების თუ ქრისტიანული ეთიკისა და ცხოვრების ნორმების დარღვევანი, ილაშქრებდა დასავლეთ საქართველოში გავრცელებული ტყვის სყიდვის წინააღმდეგ. მან არა ერთი დამნაშავე დასაჯა, მათ შორის მაღალი საეკლესიო თანამდებობის პირებიც⁴³, ჰქონდა შეხვედრები დასავლეთ საქართველოს პატრიარქ სვიმეონთან⁴⁴, ცდილობდა შეერიგებინა ლევან დადიანი და ბაგრატ იმერთა მეფე⁴⁵ (და სხვა).

³⁹ იხ. თ. ჭყონიას წერილი „პავლე ჰალაბელი და არაბული მინაწერი ქართული სახარების ბოლოს“ (გაზ. ლიტერატურა და ხელოვნება, 1947 წ., № 22). წერილში სამწუხაროდ დაშვებულია შეცდომა. მაკარიოსის მიერ არაბულად დაწერილი თხზულების ავტორად გამოცხადებულია მისი შვილი პავლე. ავტორს მოაქვს ადგილები მაკარიოსის თხზულებიდან პ. ჟუზეს გამოცემის მიხედვით და მათზე მსჯელობს, როგორც პავლე ალეპოელის თხზულებაზე.

⁴⁰ იხ. ა ქ ვ ე, კომენტარი № 27.

⁴¹ მ. თ ა მ ა რ ა შ ვ ი ლ ი, ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის, ტფ., 1902, გვ. 167. შდრ. გვ. 227 – 228.

⁴² ი ქ ვ ე, გვ. 168.

⁴³ Жузе П., Грузия в 17 столетии..., გვ. 22, 23, 24, 25, 27, 31, 32, და სხვ.

⁴⁴ ი ქ ვ ე, გვ. 57.

⁴⁵ ი ქ ვ ე, გვ. 58.

მაკარიოსი და მისი ამაღა თბილისში დაბრუნდა მხოლოდ 1665 ნოემბერში. როგორც ზემოთაც აღვნიშნავდით, შაჰ-ნავაზი განსაკუთრებით დაინტერესდა მაკარიოსით მას შემდეგ, რაც მელეტისაგან გაიგო, რომ ანტიოქელი პატრიარქი მიწვეული იყო მოსკოვში მეფე ალექსი მიხეილის ძესთან. ქართლის მეფემ თვითონ გაგზავნა მასთან თავისი შიკრიკი, პატრიარქს წერილი გაუგზავნა ქართლის კათალიკოსმაც და კვლავ მოიწვიეს თბილისში. საყურადღებოა აგრეთვე ისიც, რომ თბილისიდან პატრიარქი მაკარიოსი ცდილობდა რუსეთში წასვლას შაჰის სამფლობელოებზე გვერდის ავლით, უფრო ძნელი მთის გზით. მამა და შვილი კახეთშიც კი ჩავიდნენ და აქედან სცადეს თუშეთის გადავლით თერგამდე მიღწევა. მაკარიოსმა ასტრახანში გაგზავნა თავისი კაცი და რუს ხელისუფალთ შეატყობინა, რომ თერგის ციხეში მისვლას მთების გზით აპირებდა. პავლე ალექსოელის აღწერილობიდან ჩანს, რომ მართლაც მამა-შვილი თუშეთის გზით იმიერკავკასიაში გადასულან, მაგრამ ზამთრის უგზოობის გამო უკან დაბრუნებულან⁴⁶.

1665 წლის დეკემბერში თერგის ციხეში ჩავიდა მაკარიოსის მიერ გაგზავნილი კაცი, რომელმაც ჩაიტანა ამბავი, რომ მოსკოვში მიმავალი პატრიარქი მაკარიოსი თერგში აპირებდა მისვლას მთების გადალახვით, მაგრამ ზამთრის დადგომის გამო ეს შეუძლებელი შეიქმნა. აქედან მამაშვილი უკან, თბილისში დაბრუნდა. თბილისში დაბრუნების შემდეგ მათთან შემახადან ჩავიდა მელეტი და როგორც იქნა დიდის ცდით დაიყოლია ისინი შემახის გავლით რუსეთში წასვლაზე. შემახაში კი მათ მეორე პატრიარქი, პაისიოსი ელოდებოდათ.

რუსეთში პატრიარქის წასვლით დაინტერესებულან ქართველი პოლიტიკოსებიც! როგორც ზემოთაც მივუთითებდით, როდესაც შაჰ-ნავაზმა შეიტყო, რომ მაკარიოსი მოსკოვში იყო მიწვეული, მან მელეტი დასავლეთ საქართველოში აღარ გაუშვა (ალბათ იმის შიშით, რომ ისინი იქიდანვე არ წასულიყვნენ რუსეთში). ქართლის მეფემ თავისთან მოიწვია ანტიოქელი მღვდელ-მთავარი, როგორც ჩანს მოსკოვში წასვლის წინ მოსალაპარაკებლად. მაკარიოსს მოწვევის წერილი გაუგზავნა ქართლის პატრიარქმაც. როდესაც მაკარიოსი ანტიოქელმა მოსკოვში წასვლაზე უარი განაცხადა და მელეტის თხოვნა-მუდარაც არა ჭრიდა, საქმეში ჩაერია მარიამ დედოფალი და მხოლოდ ამის შემდეგ დათანხმდა ეს პატრიარქი რუსეთში გამგზავრებაზე მელეტის მიერ შეთავაზებული გზით. ამ ფაქ-

⁴⁶ იხ. ა ქ ვ ე „აღწერილობის“ ტექსტი 15 რ.

ტებს გარკვეული მნიშვნელობა აქვს ქართველი პოლიტიკოსების რუსეთთან ურთიერთობის ზოგიერთი აქამდე უცნობი მხარის გასარკვევად, რაზედაც ქვემოთ შევჩერდებით.

თბილისიდან მაკარიოსი 1666 წლის აპრილის ბოლოს გაემგზავრა. ამრიგად, პავლე ალექსელმა საქართველოში დაჰყო წელიწადი და ცხრა თვე (1664 წლის ივლისიდან 1666 წლის აპრილის ბოლომდე). მას საქართველოში სრული თავისუფლება ჰქონდა გასცნობოდა ქვეყნის საშინაო ცხოვრებას, დაჰკვირვებოდა ქართული საზოგადოების თავისებურებებს, ქართული სამეფო-სამთავროების პოლიტიკურ მდგომარეობას. იგი ახლო ურთიერთობაში და კონტაქტში იყო საქართველოს სხვადასხვა წოდების და საზოგადოებრივი ფენების წარმომადგენლებთან და, გასაგებია, მას უსათუოდ ძვირფასი მასალის შეგროვება შეეძლო მაშინდელი საქართველოს ცხოვრების ყველა მხარის შესახებ.

1666 წლის 2 ნოემბერს პატრიარქები მოსკოვში ჩავიდნენ. მეფე ალექსი მიხეილის-ძემ დიდის ზეიმით მიიღო სასურველი სტუმრები. რუსეთის მეფეს ეჭვიც არ ეპარებოდა, რომ მართლმადიდებლური ეკლესიის ეს ავტორიტეტული წარმომადგენელი მას მხარს დაუჭერდნენ მომავალ საეკლესიო კრებაზე და პატრიარქ ნიკონის ზვიადობას ფრთებს შეაკვეცავდნენ. 19 ნოემბერს მოსკოვში გაიხსნა საეკლესიო კრება, რომელმაც ყოვლისშემძლე ნიკონი პატრიარქობიდან გადააყენა და ბერად აღკვეცილი გაგზავნა ბელოზერის მონასტერში. კრების დამთავრების შემდეგ პატრიარქები კიდევ დიდხანს დარჩნენ მოსკოვში. კერძოდ, მაკარიოს ანტიოქელი თავისი თანმხლები პირებით მხოლოდ 1668 წლის ივნისში გამოემგზავრა უკან, ხოლო პაისიოსი უფრო გვიან⁴⁷.

მაკარიოსმა და მისმა ამაღამ უკან დასაბრუნებელ გზად ისევ საქართველო აირჩია. 1668 წლის ბოლოს ისინი უკვე შემახაში იყვნენ. აქ კი იძულებულნი გამხდარან რამდენიმე ხნით ამ ქალაქში შეჩერებულიყვნენ. თავის გაჭირვებულ მდგომარეობას მაკარიოს ანტიოქელი დაწვრილებით ატყობინებს მოსკოვის პატრიარქს იოასაფს 1669 წლის 22 ივლისს თბილისიდან გაგზავნილ წერილში⁴⁸. შემახაში ჩამოსვლის შემდეგ მაკარიოსთან მისულან ადგილობრივი ვაჭრები მის მიერ ჩამოტანილი ნაჩუქარი ნივთების შე-

⁴⁷ А. А. Дмитриевский, Приезд в Астрахань восточных патриархов Паисия александрийского и Макария антохийского..., Труды Киевской Духовной Академии, 1904 г. Март, .кн III.

⁴⁸ იხ. აქვე, დამატება № 2.

სასყიდად, მაგრამ შემახის ხანს აუკრძალო ამ ვაჭრებისათვის მაკარიოსისაგან რაიმეს შესყიდვა. ხანს ჩამოურთმევია პატრიარქისათვის რუსეთიდან ჩამოტანილი მთელი ქონება და აღუთქვია მასში სამი ათასი მანეთის გადახდა. მაკარიოსის მტკიცებით, ეს ფასი გაცილებით მცირე იყო, ვიდრე ხანის მიერ წადებული საქონელი ღირდა. თანაც ხანს ფული მაშინვე არ გადაუხდია და უბრძანებია მაკარიოსისათვის, რომ წასულიყო საქართველოში და იქიდან გამოეგზავნა თავისი კაცი, რომელსაც ხანი აღთქმულ ფულს გამოატანდა. ამის შემდეგ მაკარიოსი და მისი ამაღა საქართველოში ჩამოვიდნენ. 1669 წლის 4 თებერვლის წერილით მაკარიოსი ატყობინებს მოსკოვის პატრიარქს თავის საქართველოში ჩამოსვლას⁴⁹. თბილისიდან მაკარიოსს პირობისამებრ გაუგზავნია თავისი კაცი შემახის ხანთან, მაგრამ მისგან შეპირებული ფული ვერც ამჯერად მიუღია. მაკარიოსს თხოვნით მიუმართავს ქართლის მეფე შაჰნავაზისათვის, რათა ამ უკანასკნელს ეშუამდგომლა შემახის ხანთან მაკარიოსისათვის ფულის გამოგზავნის თაობაზე, მაგრამ ვერც ამ გზით მიუღია მაკარიოსს თავისი კუთვნილი ფული. მაკარიოსი და მისი ამაღა, რომელიც 30 კაცისაგან შედგებოდა, მეტად მძიმე მდგომარეობაში ჩავარდნილა. მათ აღარ დარჩენიათ თავის გამოსაკვები ფულიც კი. მხოლოდ კარგა ხნის გასვლის შემდეგ შემახის ხანმა უკან დაუბრუნა პატრიარქს ჩამორთმეული ნივთების ნაწილი, რომელიც მაკარიოსმა გაყიდა ადგილობრივ ბაზარზე და, როგორც თვითონ ამტკიცებს, 2 000 მანეთის ზარალი ნახა.

ამრიგად, მეორედ მაკარიოსი საქართველოში იმყოფებოდა 1669 წლის დასაწყისიდან ვიდრე ამავე წლის ზაფხულის გასულამდე. მაკარიოს ანტიოქელი თავის წერილშივე აღნიშნავს, რომ საქართველოში ჩამოსვლიდან ერთი თვის შემდეგ, ე. ი. 1669 წლის თებერვლის ბოლოს ან მარტის დასაწყისში. აქ გარდაცვლილა მისი ვაჟიშვილი, ჩვენი აღწერილობის ავტორი, არქიდიაკონი პავლე ალექსოელი.

1670 წლისთვის მაკარიოსი უკვე ანტიოქიაშია და აქედან უგზავნის წერილს მოსკოვის პატრიარქს⁵⁰.

⁴⁹ მოსკოვის ისტორიული მუზეუმის ხელნაწერთა განყოფილება. სინოდის საბუთები № 2 296.

⁵⁰ მოსკოვის ისტორიული მუზეუმის ხელნაწერთა განყოფილების აღნიშნული ფონდი, საბუთი № 2298.

პავლე ალექსოელის მიერ შედგენილი საქართველოს აღწერილობა რომელსაც ეწოდება «Описание Грузии, представленное архидиаконом Павлом, сыном антиохийского патриарха Макария» და დათარიღებულია 1667 წლის 27 თებერვლით, ამჟამად ინახება მოსკოვის ძველ საბუთთა ცენტრალური სახელმწიფო არქივის (ЦГАДА) საიდუმლო საქმეთა საგანგოს (приказ тайных дел) ფონდში (ფ. № 27). ჩვეულებრივ საქართველოს შესახებ მასალები დაცულია საგარეო საქმეთა საგანგოს (посольский приказ) ფონდებში⁵¹. რა მიზეზით მოხვდა იგი არა აქ, არამედ საიდუმლო საქმეთა საგანგოს მასალებში, ესეც თავის ახსნას მოითხოვს და ამაზე ქვემოთ შევჩერდებით.

პავლე ალექსოელის „აღწერილობა“ გარდა იმისა, რომ იძლევა საინტერესო ცნობებს მე-17 საუკუნის საქართველოს შესახებ, იგი ახალი ფაქტებით ავსებს ჩვენს ცოდნას რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის შესახებ. ამ ძეგლში რელიეფურად აისახა როგორც რუსეთის ინტერესები აღმოსავლეთის ქრისტიანი ხალხების მიმართ, ისე აღმოსავლეთის ქრისტიანული ეკლესიის ავტორიტეტული წარმომადგენლების დამოკიდებულება რუსეთის სახელმწიფოსადმი. პავლე ალექსოელის „აღწერილობა“ შეიქმნა მართლმადიდებლური სამყაროს ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი წარმომადგენლის, ანტოქიის პატრიარქ მაკარიოსის წრეში, ამდენად იგი გამოხატავს ამ წრის ინტერესებსაც და შეხედულებებს რუსეთთან მართლმადიდებელი ხალხების ურთიერთდამოკიდებულების საკითხებზე. „აღწერილობაში“ საინტერესო ცნობებია მე-17 საუკუნის 60-ან წლებში ქართველი და ჩრდილოეთ კავკასიის ხალხების რუსეთთან ურთიერთობის შესახებ.

ამ პერიოდში რუსეთის მმართველი წრეების საქართველოს საერთო (პოლიტიკური, ეკონომიური სოციალური, სარწმუნოებრივი) მდგომარეობით დაინტერესებას არაერთი მიზეზი აპირობებდა. ეს მიზეზები, პირველ რიგში, რუსეთის სახელმწიფოს საგარეო-პოლიტიკურ მისწრაფებებშია საძიებელი.

როგორც ცნობილია, მე-17 საუკუნის რუსეთის წინაშე სამი გადაუწყვეტელი ამოცანა იდგა: უკრაინისა და ბელორუსიის შემოერთება, ზღვის გასავლის მოპოვება და ყირიმელ თათრებთან ბრძოლის საბოლოო გამარჯვებამდე მიყვანა, რათა სამხრეთით მყა-

⁵¹ ЦГАДА, ф. № 110.

რი და უსაფრთხო საზღვარი შეექმნათ⁵². ამ ამოცანების გადაწყვეტის გზაზე რუსეთის წინააღმდეგ პოლონეთთან და შვედეთთან ერთად თურქეთის ძლიერი და აგრესიული სახელმწიფო იდგა. პოლონეთთან და შვედეთთან ომების დამთავრების შემდეგ მე-17 საუკუნის 60-ანი წლებისათვის ურთიერთობა რუსეთსა და თურქეთს შორის უკიდურესად დაიძაბა და ყველაფრიდან ჩანდა, რომ მალე მათ შორის ომი დაიწყებოდა. ასეთ ვითარებაში რუსეთის საგარეო პოლიტიკაში აღმოსავლეთის ქრისტიან ხალხებთან ურთიერთობის საკითხმა წინა პლანზე წამოიწია. გასაგებია, საქართველოს საკითხმაც რუსი პოლიტიკოსების თვალში განსაკუთრებული მნიშვნელობა შეიძინა. საქართველოსთან ურთიერთობის საკმაროდ ხანგრძლივი პრაქტიკით მათთვის კარგად იყო ცნობილი, რომ საქართველო, როგორც ნაწილი მართლმადიდებლური სამყაროსი, სასიცოცხლოდ იყო დაინტერესებული რუსეთის ხელისუფლების მის სიახლოვეს (იმიერ კავკასიაში, შავი ზღვის ჩრდილო სანაპიროზე) დამკვიდრებით, კავკასიაში მაჰმადიანური თურქეთისა და სპარსეთის გავლენის მოსპობით. რუსეთისაკენ სწრაფვისათვის საქართველომ ამ მაჰმადიანი დამპყრობლებისაგან არაერთი დარტყმა განიცადა, მაგრამ ამის მიუხედავად მაინც არ უხვევდა რუსეთთან დაკავშირების გზას.

მე-17 საუკუნის პირველი ნახევრის განმავლობაში რუსეთს არ ჰქონდა საშუალება საქართველოში აქტიური პოლიტიკის წარმოებისა, მაგრამ ეს სრულიადაც არ ნიშნავდა იმას, რომ რუსეთს არ ჰქონდა საქართველოსადმი ინტერესი. რუსეთის პოლიტიკოსებს კარგად ახსოვდათ საქართველოს მესვეურთა დაუცხრომელი სწრაფვა მოსკოვისაკენ, ხოლო ამ საუკუნის 10-ანი წლებიდან ქართულმა სამეფო-სამთავროებმა არა ერთხელ სცადეს რუსეთთან შეწყვეტილი ურთიერთობის აღდგენა. ამ ტენდენციის განსაკუთრებით თავდადებული განმასახიერებელი იყო კახეთის მეფე თეიმურაზ I, რომელიც სათავეში ედგა, ერთის მხრივ, ყიზილბაშთა წინააღმდეგ ქართველი ხალხის შეურიგებელ ბრძოლას და, მეორეს მხრივ, ხელმძღვანელობდა ქართველი მეფე-მთავრების რუსეთთან დაკავშირების პრაქტიკულ მხარეს. მე-17 საუკუნის პირველ ნახევარში საქართველოს ურთიერთობა რუსეთთან სპეციალურად არის შესწავლილი პროფ. ნ. ნაკაშიძის მონოგრაფიაში „Грузию-русские политические отношения в первой половине XVII века“ (თბ., 1968),

⁵² Очерки истории СССР. XVII век. под ред. А. А. Новосельского и Н. В. Устюгова. М., 1955. стр. 457.

ამიტომ ჩვენ ქვემოთ მხოლოდ ჩვენთვის საინტერესო ზოგიერთ საკითხზე შევჩერდებით.

შაჰ-აბას პირველის კახეთში ლაშქრობების დროს იმერეთში გადახვეწილმა თეიმურაზ პირველმა დასავლეთ საქართველოს მეფე-მთავრებთან შეთახმებას მიაღწია და ისინი დაითანხმა საერთო ელჩობა გაეგზავნათ რუსეთის მეფის კარზე. რუსეთში გაგზავნილ ელჩს თან მიჰქონდა კახეთის მეფე თეიმურაზის, იმერეთის მეფე გიორგის, აგრეთვე გურიისა და სამეგრელოს მთავართა წერილები. ქართველი პოლიტიკოსები ატყობინებდნენ რუსეთის მეფეს, რომ ისინი გაერთიანდნენ და საერთო ძალით აპირებენ ბრძოლას ირანის აგრესიის წინააღმდეგ და სთხოვდნენ რუსეთის მეფეს დახმარებას⁵³.

ამრიგად, XVII საუკუნისათვის რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობა ახალ შინაარსს იძენს. თუ XVI საუკუნეში ეს ურთიერთობა იფარგლებოდა მხოლოდ კახეთისა და მოსკოვის ურთიერთობით, XVII საუკუნეში იგი გადაიზარდა უკვე თითქმის მთელი საქართველოს მასშტაბით; თუ ადრე საქართველოს პოლიტიკოსები რუსეთიდან დახმარებას მოითხოვდნენ ძირითადად თურქეთის და მისი მოკავშირეების წინააღმდეგ, ამჯერად კახეთის მესვეურებს (და მათ მოკავშირე სხვა ქართველ მეფე-მთავრებს) რუსეთის დახმარება სჭირდებოდათ, პირველ რიგში, ყიზილბაშურ ირანთან საბრძოლველად.

კავკასიაში რუსეთის პოლიტიკოსებისათვის რთული ვითარება შეიქმნა. მათ არ სურდათ ურთიერთობა გაემწვავებინათ სპარსეთთან, რადგან მას თვლიდნენ თავიანთ მომავალ მოკავშირედ თურქეთის წინააღმდეგ ომში. რუსეთისთვის არ იყო გარკვეული აგრეთვე ქართული სამეფო-სამთავროების და სხვა კავკასიელი ხალხების საერთო მდგომარეობა და შესაძლებლობანი იმხანად. ამით აიხსნება რუსეთის მთავრობის მეტად ფრთხილი და თავშეკავებული დამოკიდებულება ქართველი მეფე-მთავრების თხოვნისა და პრაქტიკული წინადადებებისადმი.

1635 წელს თეიმურაზ 1-ლმა მოსკოვს გაგზავნა თავისი ელჩი მიტროპოლიტი ნიკიფორე. თეიმურაზი სპეციალური წერილით ატყობინებდა რუსეთის სამეფო კარს, რომ ხანგრძლივი ბრძოლების შემდეგ მან შესძლო ქართლისა და კახეთის გაერთიანება თავისი ძალაუფლების ქვეშ, მაგრამ მისი ქვეყნის მდგომარეობა მაინც მეტისმეტად მძიმეა. თავის წერილში იგი ხაზგასმით აღნიშნავდა,

⁵³ იხ. ნ. ნაკაშიძის დასახელებული მონოგრაფია, გვ. 60 – 63.

რომ რუსეთის მფარველობის გარეშე შეუძლებელი იქნებოდა მისი ქვეყნის ხსნა და ქართველობის შენარჩუნება. თეიმურაზი ქართლ-კახეთის ძირითად მტრად ლეკებს მიიჩნევდა. ეს ლეკები დიდ ზიანს აყენებენ რუსეთსაც. კახეთის მეფე აღნიშნავდა, რომ ერთ დროს ეს მთიელები საქართველოს მეფეებს ექვემდებარებოდნენ, მაგრამ მას შემდეგ, რაც საქართველო განუწყვეტელ ომს აწარმოებს ირანის წინააღმდეგ, ისინი სარგებლობენ საქართველოს მძიმე მდგომარეობით და არბევენ ქვეყანას. თეიმურაზი თხოვდა რუსეთის მეფეს დახმარებოდა ლეკების შემოსევების აღკვეთის საქმეში. ამ მიზნით აყენებდა წინადადებებს, რომ ან შეერთებული ძალებით გაენადგურებინათ მთიელი მტაცებლები, ან მოექციათ ისინი ქრისტიანულ სარწმუნოებაზე და დამორჩილებული ჰყოლოდათ. ამას გარდა, თეიმურაზი ატყობინებდა რუსეთის მეფეს, რომ საქართველოს ჩრდილოეთით ცხოვრობენ ოსები, ქისტები და სხვა მთიელი ხალხები 80-ათას კომლამდე, რომლებიც ერთ დროს ქრისტიანები იყვნენ და საქართველოს მეფეს ემორჩილებოდნენ. თეიმურაზი წინადადებას აყენებდა, რომ რუსეთს აღედგინა მათში ქრისტიანობა და დაექვემდებარებინა ისინი რუსეთისა და საქართველოსადმი, თორემ ლეკების მსგავსად ისინიც გამაჰმადიანდებოდნენ. თეიმურაზი რუსეთის სამეფო კარის წინაშე არა ერთ სხვა დიდი მნიშვნელობის საკითხებსაც აყენებდა⁵⁴.

რუსეთს იმჯერად არ შეეძლო მიეღო თეიმურაზის წინადადება. მისი ყურადღება ჯერ კიდევ დასავლეთისაკენ იყო მიმართული, მაგრამ საგრეო საქმეთა საგანგო (საელჩო პრიკაზი) მაინც შეუდგა ნიკიფორეს მიერ საქართველოს შესახებ ჩამოტანილი ცნობების შესწავლას, მათ შედარებას მოსკოვის არქივებში დაცულ მონაცემებთან, რომლებიც იქ თავმოყრილი იყო XVI-XVII საუკუნეების მიჯნაზე საქართველოსთან წარმოებული დიპლომატიური ურთიერთობის დროს. მოძებნილ იქნა თვით საქართველოში ტატიშჩევის ელჩობის დროს (1604 წელს) ნამყოფი ბაზიერი თევდორე ტობოლინი, რომელსაც გამოჰკითხეს ცნობები საქართველოს შესახებ, მისი ტერიტორიის სიდიდის, სიმდიდრის, ეკლესიამონასტრების, ვაჭრობის და სხვათა შესახებ. თევდორე ტობოლინის პასუხებიდან ჩანდა, რომ საქართველოში მოიპოვებოდა საკმაო რაოდენობის საქონელი, მათ შორის ისეთი, რომელზეც დიდი მოთხოვ-

⁵⁴ М. П о л и е в к т о в, Материалы по истории грузино-русских взаимоотношений (1615 – 1640), стр. 108 – 120.

ნილება იყო რუსეთში: ნედლი აბრეშუმი, ხავერდი, აბრეშუმის ქსოვილები, ფარჩა და სხვა⁵⁵.

რუსეთის პოლიტიკოსებმა საჭიროდ ჩათვალეს საქართველოში ელჩობის გამოგზავნა. მიტროპოლიტ ნიკიფორეს თან გამოჰყვა რუსეთის ელჩობა თევდორე ვოლსკონსკის მეთაურობით. ელჩობა სპეციალურად იყო მომზადებული. მასში შედიოდნენ როგორც თარჯიმნები, ისე აღმწერელი დოკები, აგრეთვე სასულიერო პირნი, რომელთაც ევალებოდათ, ქრისტიანული წესების დარღვევათა გასწორება ქართველთა შორის.

ამასობაში საქართველოში ვითარება შეიცვალა. ირანელების დახმარებით ქართლში თავისი პოზიციები განიმტკიცა როსტომმა, ხოლო თეიმურაზს შერჩა მხოლოდ აოხრებული კახეთი. რუსეთის ელჩები თეიმურაზმა გადმოიყვანა თუშეთის გზით. ვოლსკონსკის ელჩობა კახეთში დიდხანს დარჩა და საფუძვლიანად შეისწავლა ამ ქვეყნის მდგომარეობა. მან საგარეო საქმეთა საგანგოსადმი წარდგენილ მოსახსენებელში (ანგარიშში) დაწვრილებით აღწერა კახეთი. ამ აღწერილობით, როგორც მიუთითებს პროფ. მ. პოლიექტოვი, იხსნება სერია საქართველოს ცალკეული ნაწილების დაზვერვითი ხასიათის აღწერილობებისა (ელჩინის, მიშეცკის, ტოლოჩანოვის და იევლევის და სხვ.)⁵⁶. ვოლსკონსკის მოხსენებებიდან ჩანდა, რომ მეფე თეიმურაზი და საქართველოს მესვეურთა უმრავლესობა გულწრფელად მიისწრაფოდნენ რუსეთთან მჭიდრო პოლიტიკური კავშირის დამყარებისაკენ, რუსეთთან კავშირში ხედავდნენ საქართველოს ხსნის რეალურ გზას. ქართველმა პოლიტიკოსებმა რუსეთის ელჩებთან მოლაპარაკებების დროს წამოაყენეს პრაქტიკული წინადადებანი: დაუყონებლივ გახსნილიყო გზა საქართველოსკენ, ამ მიზნით რუსეთს უნდა ჩაედგა ციხე-ქალაქები იმიერ-კავკასიაში, საქართველოში გამოეგზავნა ჯარის ნაწილები და ამით ბოლო მოეღო საქართველოზე ირანისა და თურქეთის თვითნებობისათვის. ამჯერად რუსეთის ინტერესებში არ შედიოდა ირანისა და თურქეთის წინააღმდეგ ომის დაწყება, ამიტომ რუსი პოლიტიკოსები კახეთის მესვეურებს აღუთქვამდნენ მხოლოდ დიპლომატიურ შუამავლობას ირანის შაჰისა და თურქეთის სულთანის წინაშე და მატერიალურ დახმარებას. შემდეგისათვის ჰპირდებოდნენ თეიმურაზს, რომ რუსეთი საქართველოს გაუწევდა უფრო რადიკალურ და კონკრეტულ

⁵⁵ М. Полиевктов, Материалы по истории грузино-русских взаимоотношений (1615 – 1640), стр. 159 – 161.

⁵⁶ პოლიექტოვის დასახელებული გამოცემა, შესავალი, გვ. XXVIII – XXIX.

დახმარებას, სამაგიეროდ თეიმურაზისაგან მოითხოვდნენ „ფიცის წიგნის“ მიღებას. ქართველ პოლიტიკოსთაგან ყველა როდი იყო რუსეთის ამ წინადადების მომხრე. კერძოდ ამ პოლიტიკურ ოპოზიციას სათავეში ედგა თვით თეიმურაზის ვაჟი დავით ბატონიშვილი, ხოლო საეკლესიო წრეების უკმაყოფილებას გამოხატავდა ალავერდის მთავარეპისკოპოსი ზებედე. ამათი წინააღმდეგობა მხოლოდ დიდის ჯაფით იქნა დაძლეული და თეიმურაზმა საზეიმოდ მიიღო რუსეთის მეფის ერთგულების ფიცი.

კახეთის მეფეს რუსეთმა მნიშვნელოვანი ფინანსური დახმარება გაუწია. მაგალითად, 1641 წელს რუსეთის მეფე მიხეილ თევდორეს-ძემ თეიმურაზს ძვირფასეულობის გარდა გამოუგზავნა 20 000 ფიმიკი⁵⁷. ასეთი მნიშვნელოვანი მატერიალური დახმარება რუსეთმა გაიღო მაშინ, როდესაც თვითონ რუსეთის ფინანსური მდგომარეობა მეტისმეტად მძიმე იყო. რუსეთის მთავრობის მიერ ასე უხვად გაღებული „წყალობა“ იმის მოწმობაა, რომ იგი სერიალურად იყო დაინტერესებული ამიერკავკასიით და რომ საქართველოს საკითხი მის საგარეო პოლიტიკაში თანდათანობით მნიშვნელოვან ადგილს იკავებდა.

ირანის მთავრობა დიდის შეშფოთებით ადევნებდა თვალყურს რუსეთ-კახეთის ურთიერთობის განვითარებას. იგი კარგად გრძნობდა, თუ რას ნიშნავდა რუსეთის ჯარების კავკასიაში შემოსვლა, ამიტომ ყველა საშუალებით იწყებს ბრძოლას საქართველოში რუსეთის გავლენის დამყარების წინააღმდეგ. ირანის ენერგიული დახმარებით ქართლის მაჰმადიანმა მმართველმა როსტომ ხანმა დაამარცხა თეიმურაზი და იგი კახეთიდან განდევნა. მაგრამ მარტო ეს არ იყო საკმარისი. საჭირო იყო თეიმურაზისა და მისი პოლიტიკის მომხრეებისათვის დასაყრდენის გამოცლა ქართველ ფეოდალთა წრეში. ამ მიზნით, ირანის მმართველი წრეების თანხმობით, როსტომი იწყებს შედარებით ლოიალური პოლიტიკის გატარებას. საქართველოში ქართული სოციალ-ეკონომიური წყობა („ქართველობა“) ხელუხლებელი რჩებოდა, ქრისტიანობასაც არა სდევნიდნენ. ამით ირანის შაჰი ცდილობდა ქართველი ფეოდალებისათვის დაემტკიცებინა, რომ იგი „ქართველობის მტერი კი არ იყო, არამედ ებრძოდა მხოლოდ „რუსთმოყვარე“ თეიმურაზს. როგორც ცნობილია, ირანის ამ პოლიტიკამ წარმატებას მიაღწია. მრავალწლოვანი ომებით მოღლილი ქვეყანა მშვიდობის ფასად მიენდო ირანის შაჰს

⁵⁷ მ . პოლიევქტოვი, თავადი მიშეცკისა და დიაკი კლუჩარევის ელჩობა კახეთში (1640 – 1643), თბ., 1928, გვ 8.

და თეიმურაზი იზოლირებული აღმოჩნდა. თეიმურაზი I მაინც ბრძოლას არ წყვეტს. იმერეთში გადახვეწილი კახეთის მეფე ცდილობს შეაკავშიროს აქაური მეფე-მთავრები და ძალების ასეთი ერთიანებით დაიწყოს ისევ გამათავისუფლებელი ომი. თეიმურაზმა კარგად იცოდა, რომ მარტო ეს ძალები მისთვის საკმარისი არ იქნებოდა, ამიტომ იგი ისევ რუსეთს მიაპყრობს მზერას. მისი ინიციატივით იმერეთის მოწინავე წრეებმა და თვით იმერეთის მეფე ალექსანდრე III-ემ რუსეთთან პოლიტიკური კავშირის შეკვრა გადაწყვიტეს. 1649 წლის 13 აგვისტოს თეიმურაზ I-ისა და ალექსანდრე III-ის ელჩები ჩადიან მოსკოვში⁵⁸. თეიმურაზი სთხოვდა რუსეთის მეფეს სამხედრო და ფინანსიურ დახმარებას, თუ ამის საშუალება არ იქნებოდა დიპლომატიური გზით მაინც შუამდგომლობას ირანის შაჰის წინაშე, რომ მისთვის დაებრუნებინა კახეთის ტახტი. ელჩები თხოვდნენ აგრეთვე რუსეთის მეფეს, მფარველობაში მიეღო იმერეთის სამეფო. თანხმობის შემთხვევაში ალექსანდრე იმერთა მეფე სთხოვდა რუსეთის სამეფო კარს, გამოეგზავნა დონელ კაზაკთა რაზმი ლევან დადიანის წინააღმდეგ საბრძოლველად.

რუსეთის საგარეო საქმეთა საგანგოს დასავლეთ საქართველოს სამეფო-სამთავროებიდან მხოლოდ სამეგრელოს შესახებ ჰქონდა მონაცემები. ჯერ კიდევ 1636 წელს ლევან დადიანმა გაგზავნა რუსეთში თავისი ელჩი ხუცესი გაბრიელ გეგენავა. რუსეთიდანაც სამეგრელოში გამოიგზავნა საპასუხო ელჩობა ფედოტი ელჩინის მეთაურობით (1639 წ.) .ამ ელჩობამ აღწერა სამეგრელო და ეს აღწერილობა წარმოადგინა საგარეო საქმეთა საგანგოში⁵⁹. რაც შეეხება იმერეთს, გურიას, რაჭას, აფხაზეთს – საქართველოს ეს ნაწილები რუსეთის პოლიტიკოსებისათვის უცნობი იყო. ამიტომ თეიმურაზისა და იმერეთის მეფე ალექსანდრე III-ეს მომართვის საპასუხოდ ალექსი მიხეილის-ძის განკარგულებით მომზადდა სპეციალური ელჩობა ნიკიფორე ტოლოჩანოვისა და ალექსი იევლევის მეთაურობით, რომლებსაც სხვა მნიშვნელოვან დავალებებთან ერთად (უნდა გაერკვიათ თეიმურაზის შვილიშვილის, ერეკლე ბატონიშვილის რუსეთში გაგზავნის საკითხი, იმერეთის მეფისათვის მიეღებინებინათ „ფიცის წიგნი“ და სხვა) ევალეზობდათ შეედგინათ

⁵⁸ მ. პოლიევკოვი, სტოლნიკი. ტოლოჩანოვისა და დიაკი იევლევის ელჩობა იმერეთში (1650 – 1652), თბ., 1926, გვ. 8.

⁵⁹ Путешествия русских послов XVI – XVII вв. Статейные списки. отв. ред. Д. С. Лихачев, М.-Л., 1954, стр. 206 – 226.

იმერეთის სამეფოს დაწვრილებითი აღწერა. ტოლოჩანოვმა და იევ-
ლევმა შეადგინეს დასავლეთ საქართველოს აღწერილობა და წა-
რადგინეს მოსკოვის საელჩო პრიკაზში⁶⁰.

1653 წლიდან რუსეთის სამეფო კარზე იმყოფებოდა თეიმურა-
ზის შვილიშვილი ერეკლე დავითის-ძე, რომელიც რუსეთში გაგზავ-
ნილი იყო თითონ მისი პაპის ინიციატივით. თეიმურაზი ვარაუდობ-
და, რომ ქართველი ბატონიშვილის მოსკოვში ყოფნით უფრო მტკი-
ცე საფუძველი შეექმნებოდა რუსეთ-საქართველოს კავშირს, რად-
გან ამით თეიმურაზი ერთის მხრივ, ხაზს უსვამდა თავის უსაზღვრო
ერთგულებას რუსეთისადმი და, მეორეს მხრივ, რუსეთის სამეფო
კარიც, თანხმდებოდა-რა ქართველი ბატონიშვილის თავისთან
ყოფნას, თავის თავზე იღებდა გარკვეულ ვალდებულებებს საქარ-
თველოს მიმართ.

XVII საუკუნის 50-იან წლებში რუსეთი მაინც განზე დგას
საქართველოს საშინაო და საგარეო პოლიტიკური ამბებიდან, თუმ-
ცა საქართველოს შესახებ სათანადო ინფორმაციას რუსეთის პო-
ლიტიკოსები გულდაგულ აგროვებენ. მაგალითად, სწორედ ამ
დროს საქართველოდან მოსკოვში ჩამოდის ქართველი მთიელების –
თუშების, ფშავლების და ხევსურების – დელეგაცია, რომელიც
სთხოვს რუსეთის მთავრობას საქართველოს ამ ნაწილის – თუშ-
ფშავ-ხევსურეთის, სადაც ჯერ კიდევ ფეხი ვერ მოუმაგრებიათ
სპარსელებს, რუსეთის მფარველობის ქვეშ მიღებას. საგარეო საქ-
მეთა საგანგოში ქართველ მთიელთა ელჩები გულდაგულ დაჰკი-
თხეს. ჩაწერილი პასუხებიდან ჩანს თუ რა საკითხები აინტერესებ-
დათ რუს პოლიტიკოსებს, კერძოდ, მათი სარწმუნოებრივი მდგო-
მარეობა, საშინაო პოლიტიკური მდგომარეობა (ვინ მართავს და ვის
ემორჩილებიან ისინი), რამდენი ჯარის გამოყვანა შეუძლიათ, რო-
გორია შეიარაღება, რა მანძილითაა დაშორებული მათი ქვეყანა
თერგის ციხე-ქალაქიდან და სხვა.

⁶⁰ იხ. აღნიშნული ელჩობის მასალების მ. პოლიევქტოვისეული გამოცემა,
შესავალი. გვ. 020 – 021; აგრეთვე, ი. ცინცაძის გამოცემები: ალექსი იევლევის
1650 – 1652 წწ. იმერეთის სამეფოში ელჩობის საანგარიშო აღწერილობა. თბ.,
1969; ტოლოჩანოვის იმერეთში ელჩობის მუხლობრივი აღწერილობა, 1650 – 1652
წწ., თბ., 1970.

⁶¹ Ш. А. М е с х и а и Я. З. Ц и н ц а д з е. Из истории русско-грузин-
ских взаимоотношений (X – XVIII вв.), Тб., 1958, გვ. 75; შეად. ნ. ნაკაშიძე
საქართველო-რუსეთ-ირანის ურთიერთობა და ბახტრიონის აჯანყება, კრ. ქართუ-
ლი სამეფო-სამთავროების საგარეო პოლიტიკის ისტორიიდან, თბ., 1970, გვ 81 –
82.

ქართველ მთიელთა ელჩობის საპასუხოდ თუმ-ფშავ-ხევსურეთში გაიგზავნენ რუსი მოხელეები, რომლებმაც აღწერეს საქართველოს ეს რაიონები და სათანადო „აღწერილობა“ წარადგინეს საელჩო პრიკაზში⁶². ამრიგად, რუსეთის საგარეო საქმეთა საგანგეოში დაცულ საქართველოს ცალკეული ნაწილების შესახებ ცნობებს მიემატა კიდევ ერთი მხარის (თუმ-ფშავ-ხევსურეთის) აღწერილობაც.

1658 წელს მოსკოვში ჩამოდის თვითონ თეიმურაზ I, მაგრამ მიუხედავად იმისა, რომ რუსეთის სამეფო კარმა იგი დიდის პატივით მიიღო, მას მაინც იმედის გაცრეება ელოდა. თეიმურაზი გაბედულ გეგმას უდგენდა თავის მფარველს, მაგრამ რუსეთს ამჯერად არ ეცალა საქართველოსათვის და არც შეეძლო რეალური დახმარება გაეწია ირანის კლანჭებიდან საქართველოს გამოხსნისათვის ამ თავდადებული და დაუღალავი მებრძოლისათვის. 1658 წლის ოქტომბერში თეიმურაზი საქართველოსაკენ გამოემართა. საქართველოში კი ამ დროს დიდი ამბები დატრიალდა. ჩვენ საჭიროდ ვთვლით ამ ფაქტებზე შედარებით ვრცლად შევჩერდეთ, ვინაიდან ისინი ჩვენს ისტორიოგრაფიაში არ არიან სათანადოდ შესწავლილნი და დაზუსტებას მოითხოვენ.

§

1658 წელს, ჯერ კიდევ თეიმურაზის რუსეთში ყოფნისას, გარდაიცვალა ქართლის მმართველი როსტომ ხანი და ირანის შაჰმა ქართლის ტახტზე დაამტკიცა ვახტანგ მუხრან-ბატონი თეიმურაზის მოქიშპე ფეოდალი, ბაგრატიონთა გვერდითი შტოს წარმომადგენელი. თეიმურაზ I რუსეთის მეფეს როდესაც მოახსენებდა, რომ საქართველოში მას ჰყავს ორი მთავარი მოწინააღმდეგე „ბოიარი“, ერთ-ერთს სწორედ ამ ვახტანგს ჰგულისხმობდა⁶³. როგორც ცნობილია, შაჰმა 1654 წელს როსტომ ხანს ჩამოართვა კახეთი და სამართველოდ გადასცა განჯის ხანს სელიმს. იგი აქ ყიზილბაშობის დამყარებას აპირებდა. ქართველი პოლიტიკოსები და პირველ რიგში თეიმურაზი ამ საფრთხეს კარგად გრძნობდნენ და დაუყო-

⁶² ი. ც ი ნ ც ა ძ ე, საქართველოს მთიანეთის (თუმ-ფშავ-ხევსურეთის) რუსეთთან ურთიერთობის ისტორიიდან (XVII ს-ის შუაწლები), ჟურნ. მნათობი, 1956 წ., № 2.

⁶³ ვ. მ ა ჭ ა რ ა ძ ე. ჩანაწერს.იბი თეიმურაზ პირველის მოლაპარაკებისა მოსკოვში 1658 წელს, თ ს უ შრომები, 113, 1965, გვ. 448: გ. პ ა ი ჭ ა ძ ე, მასალე-ბი რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიისათვის (1652 – 1658) საისტორიო მოამბე, №19 – 20. თბ., 1965, გვ. 463.

ნებლივ საწინააღმდეგო ზომების მიღებას შეუდგნენ თვით ყიზილ-ბაშების მხარეზე გადასული და გამაჰმადიანებული ქართველი ფეოდალებიც კი წინ აღუდგნენ ირანის შაჰის ამ განზრახვას და ერთიანი გამოსვლისთვის ბრძოლის სამზადისი გაშალეს. თეიმურაზის რუსეთში ჩასვლა, ხოლო ამაზე ადრე, ზემოთ აღნიშნული, თუმ-ფშავ-ხევსურთა ელჩობანი მოსკოვში, ამ საერთო მოქმედების ნაწილი იყო. რუსეთისაკენ მიმავალი თეიმურაზი იმედოვნებდა, რომ ამ გადამწყვეტ მომენტში მას რუსეთი დაეხმარებოდა არა მხოლოდ სამხედრო ძალით, არამედ თავისი ავტორიტეტითაც. რუსეთის აქტიური გამოსვლა თეიმურაზის მხარდასაჭერად დამპყრობელთა წინააღმდეგ მებრძოლ ქართველთა დაქსაქსულ ძალებს თეიმურაზის დროშის ქვეშ გააერთიანებდა, მაგრამ, როგორც აღნიშნული იყო, 1658 წლის ოქტომბერში თეიმურაზი რუსეთიდან იმედგაცრუებული გამობრუნდა. რუსეთი მაშინ ჩაბმული იყო პოლონეთთან და შვედეთთან ომში⁶⁴ და საქართველოსადმი აქტიური დახმარების გაწევა არ შეეძლო. რუსი პოლიტიკოსები ამჯერად მხოლოდ დიპლომატიურ დახმარებას ჰპირდებოდნენ და აღუთქვამდნენ, რომ როცა მოიცლიდნენ, საქართველოსაც უსათუოდ მოჰხედავდნენ.

ირანის შაჰის კარი საკმაოდ შეშფოთებული ადევნებდა თვალყურს რუსეთ-საქართველოს მოლაპარაკებას. შექმნილ პოლიტიკურ სიტუაციაში შაჰ-აბას II-ემ აუცილებლად ჩათვალა დაესწრო რუსეთისათვის და თავისი ჩრდილოეთელი ქრისტიანი „მეგობარი“ მომხდარი ფაქტის წინაშე დაეყენებინა. შაჰის დიპლომატები ხომ რუსეთის მეფეს უმტკიცებდნენ, რომ საქართველოში ისინი მოქმედებდნენ მხოლოდ აქაური მაჰმადიანების ინტერესების დაცვისათვის⁶⁵, ისევე როგორც რუსეთი საქართველოს მფარველობაზე უფლებას ქრისტიანების დაცვის მიზნით ასაბუთებდა.

შაჰ აბას II-ემ ბრძანება გასცა კახეთში შემოესახლებინათ მომთაბარე თურქმანები და ამით ეს მეამბოხე და დაუმორჩილებელი ქვეყანა, საბოლოოდ მორჩილ ყიზილბაშურ-მაჰმადიანურ სახანოდ გადაექციათ. რუსეთსაც აღარ ექნებოდა საფუძველი თავი გამოეცხადებინა ამ ქვეყნის მფარველად. მაგრამ ქართველმა ხალხმა აქ თავისი გადამწყვეტი სიტყვა თქვა. 1659 წელს კახეთში იფეთქა სახალხო აჯანყებამ და დამპყრობელის ეს განზრახვა საფუძვლებშივე

⁶⁴ შვედეთთან ზავი დაიდო 1658 წლის 20 დეკემბერს, ხოლო პოლონეთთან გაცილებით უფრო გვიან – 1667 წელს.

⁶⁵ Армяно-русские отношения в XVII веке (сборник документов), под редакцией проф. В. А. Парсамяна, Ереван, 1953, стр. 13 – 14.

ჩაშალა⁶⁶. ირანის შაჰის კარი იძულებული იყო ამ მარცხზე ყური წაეყრებინა. მას ერჩივნა ეს აჯანყება მცირე შინაურ კონფლიქტად გამოჩენილიყო, ვიდრე მძლავრ ანტიირანულ სახალხო მოძრაობად. ამიტომ დამსჯელ რეპრესიებს იგი არა ჩქარობდა. მას განსაკუთრებით რუსეთის რეაქცია აინტერესებდა. მართალია, თეიმურაზი რუსეთიდან ხელმოცარული ბრუნდებოდა, მაგრამ მოხუც მეფეს მოსკოვში დატოვებული ჰყავდა შვილიშვილი, რომელიც იქ დიდი პატივით სარგებლობდა და კახელებიც მასზე დიდ იმედებს ამყარებნენ. მათ სამართლიანად მიაჩნდათ, რომ რუსეთი ერეკლე ბატონიშვილს უფრო ქმედითად დაუჭერდა მხარს.

ჯერ კიდევ გზაში იყო თეიმურაზი, როდესაც შეიტყო თავისი უფროსი შვილიშვილის, ლუარსაბის გარდაცვალების ამბავი. მან ქ. სარატოვიდანვე გაუგზავნა მეფე ალექსი მიხეილის-ძეს თხოვნა, რომ საქართველოში გამოეშვა ერეკლე ბატონიშვილი. იმერეთში დაბრუნების შემდეგ თეიმურაზმა და იმერეთის მეფე ალექსანდრე III-ემ სპეციალური ელჩობა გაგზავნეს მოსკოვში თხოვნით ერეკლე ბატონიშვილის საქართველოში გამოშვების შესახებ⁶⁷. რუსეთის მეფე დათანხმდა ერეკლე დავითის ძის საქართველოში გამოგზავნას და 1660 წლის 3 ივნისს ქართველი ბატონიშვილი მოსკოვიდან დიდი ზეიმით გამოისტუმრეს. მას თან მრავალრიცხოვანი ამაღლა მოჰყვებოდა (92 კაცი). მასთან ერთად საქართველოში ბრუნდებოდნენ ქართველი ელჩებიც (მიტროპოლიტი გრიგოლი ოთხი თანმხლები სასულიერო პირით, თავადი შერმაზან ურუსოვი, მარკოზ თომაევი, კალისტი ვასილევი და არქიმანდრიტი მათე თავიანთი მსახურებითა და თანმხლები პირებით), ხოლო უფრო გვიან, 20 ივნისს საქართველოში გამოიგზავნენ რუსეთის მეფის ელჩებიც მიაკინინი და იაკობ უშაკოვი, საჩუქრებითა და სამეფო ხაზინით. 12 აგვისტოს ესენი უკვე ასტრახანში იყვნენ (ერეკლე კი თერგის ციხეში იყო გაჩერებული) და ელოდებოდნენ საქართველოდან ამბის მიღებას. საქართველოში კი მოვლენები ძალიან სწრაფად და რუსეთისთვის მოულოდნელად განვითარდა.

1660 წლის 11 ოქტომბერს თერგის ციხეში ჩამოვიდნენ თეიმურაზ მეფის ელჩები დავით გრიგორიევი, თარჯიმანი ივანე ფეოდოროვი და შოსტა მაქსიმოვი. მათ თერგის ვოევოდას მოახსენეს,

⁶⁶ ნ. ა ს ა თ ი ა ნ ი, ბახტრიონის გმირული ეპოპეის 300 წლისთავის გამო, მნათობი, № 8, თბ., 1959.

⁶⁷ გ. პ ა ი ჭ ა ძ ე, მასალები რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიისათვის (1660 – 1685 წწ.), საისტორიო მოამბე, № 23 – 24. თბ., 1970, გვ. 251.

რომ იმერეთის მეფე ალექსანდრე გარდაიცვალა, ხოლო მისმა ცოლმა დედოფალმა დარეჯანმა ალექსანდრეს შვილს და თავის გერს, ბაგრატს თვალები ამოსწვა. ამის შემდეგ იმერეთის დიდმა თავადმა ერისთავმა თავისი მომხრეებით შეიპყრო თავადი ლუკიანე, რომელიც ამის წინ მოსკოვში იყო ელჩად⁶⁸, უბრძანა მისთვის თვალები ამოეწვათ და გაგზავნა იგი დადიანის ქვეყანაში, ხოლო მისი ყველა შვილი ამოახოცინა. ეს ერისთავი თურქეთში იყო, იქიდან იმერეთში მოიყვანა თურქთა ჯარი და ამჟამად ფლობს იგი იმერეთის ქვეყანას და ცხოვრობს ქუთაისში. ალექსანდრეს მეუღლე დედოფალი დარეჯანი, თეიმურაზ მეფის ასული, მან, ერისთავმა, დადიანის ქვეყანაში გადაასახლა, ხოლო მეფე თეიმურაზი კი თბილისში წაიყვანეს. თბილისში ზის ყიზილბაშთა შაჰის ხანი შაჰ-ნავაზი, ხოლო დადიანის ქვეყანას ფლობს მეფე ალექსანდრეს მიერ დასმული ლიპარტიანი⁶⁹.

იმავე წლის 29 ნოემბერს თერგიდან ასტრახანს ჩასული ამ ელჩობის ერთ-ერთი წევრი, ქართველი თარჯიმანი ივანე ფეოდოროვი უფრო დაწვრილებით მოახსენებდა რუს მოხელეებს საქართველოში დატრიალებულ ამბებს: გასული 7168 წლის (ე. ი. 1660 წლის. რუსული კალენდრით ახალი წელი სექტემბერს იწყებოდა, ამიტომ ნოემბერი უკვე 7169 წლისად ითვლებოდა) დიდმარხვის პირველი კვირის ორშაბათ დღეს გარდაიცვალა იმერეთის მეფე ალექსანდრე, რომელმაც მხოლოდ სამ დღეს იავადმყოფა. მეფე თეიმურაზმა და იმერლებმა სამეფო ტახტზე დასვეს მისი შვილი ბაგრāti და ცოლად შერთეს ერეკლე ბატონიშვილის ღვიძლი და, კატერინა (ქეთევანი), მაგრამ მან მხოლოდ სამი თვე დაჰყო სამეფო ტახტზე. იმერეთის ქვეყნის კათალიკოსმა ალექსანდრე მეფის ცოლს, დარეჯანს ჩააგონა, რომ მან თავის გერს, ბატონიშვილ ბაგრატს, თვალები ამოსწვას, თვითონ შეირთოს ვახტანგი და კვლავ შეიქმნას იმერეთის ქვეყნის მფლობელი. დარეჯან დედოფალმა მართლაც ამ

⁶⁸ ამ ელჩობის შესახებ იხ. გ. პ ა ი ჭ ა ძე. მასალები რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიისათვის (1652 – 1660) საისტორიო მოამბე № 19 – 20 თბ., 1965, გვ. 459.

⁶⁹ მეფე ალექსანდრეს მიერ სამეგრელოს მთავრად (დადიანად) დასმული იყო ვამეყ ლიპარტიანი. ჩვენ აქ მოგვამყვანს ამონაწერები გ. პაიჭაძის მიერ ამ უკანასკნელ ხანს გამოქვეყნებული რუსული მასალებიდან (იხ. მისი პუბლიკაცია „მასალები რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიისათვის (1660 – 1685 წწ.)“. საისტორიო მოამბე, № 23 – 24, თბ., 1970), ამიტომ საკუთარ სახელებს ვტოვებთ ისე, როგორც ეს წყაროშია. თუ ხერხდება მათი ქართული შესატყვისის სახელის დადგენა, ამ უკანასკნელს ფრჩხილებში მოვიტანთ.

შეგონებით ბაგრატ ბატონიშვილს თვალები ამოსწვა, თვითონ კი ცოლად გაჰყვა ამ ვახტანგს. ამ ამბიდან სამი კვირის შემდეგ იმერეთის ქვეყნის დიდი თავადი ერისთავი წავიდა თურქთა ქვეყანაში და თან ჩამოიყვანა 12000-ანი ჯარი. მან დედოფალი დარეჯანი, მის ქმართან, ვახტანგთან ერთად გადაასახლა შავი ზღვისპირას მდებარე ციხე-ქალაქ „აპლაზიტ“-ში (თუ ზღვის პირას მდებარე ქვეყანა აფხაზეთში?), თან ბრძანა, რომ ისინი იქ მონასტერში გამოეკეტათ. ამჟამად იმერეთის ქვეყანას ფლობენ ეს ერისთავი და დადიანთა ქვეყნის მფლობელი ლიპარტიანი. (ეს ერისთავი) ცხოვრობს ქუთაისში, ხოლო თურქი ჯარის კაცები დგანან იმერეთშივე. თურქთა სულთნის ვაზირი ჯარით დგას ბაღდადის ციხეში ერისთავის დასახმარებლად, იმიტომ რომ ეს ერისთავი და დადიანთა ქვეყნის მფლობელი ლიპარტიანი თურქთა სულთანს ყმად მიუვინდნენ. ბატონიშვილი ბაგრāti და მისი ცოლი ამ ერისთავს ქუთაისის ციხეში ჰყავს თავისთან, ხოლო მეფე თეიმურაზი შაჰ-ნავაზ ხანმა შაჰის ბრძანებით თბილისში წაიყვანა. თეიმურაზ მეფეს კი მათთან ბრძოლა აღარ შეეძლო, რადგან იგი ყველამ მიატოვა და მან, თეიმურაზმა, ნახა რა თავისი გამოუვალი მდგომარეობა, სასწრაფოდ გაგზავნა რუსეთის ხელმწიფესთან და ქართველ ბატონიშვილთან, ერეკლე დავითის ძესთან, ეს ელჩები ამ ამბების შესატყობინებლად და გადასაცემად, რომ იგი, ერეკლე ბატონიშვილი, საქართველოში აღარ წამოვიდეს და გზიდანვე დაბრუნდეს მის მეფურ უდიდებულესობასთან⁷⁰.

1661 წლის 11 თებერვალს ქართველი ელჩი ათანასე პაპუნა, რომელიც თეიმურაზს გამოეგზავნა თბილისიდან რუსეთს მეფე ალექსი მიხეილის ძისათვის სიგელის, ხოლო შვილიშვილისათვის, ერეკლე დავითის ძისათვის წერილის გადასაცემად, რუს მოხელეებს აწვდის დამატებით ცნობებს იმერეთში დატრიალებული ამბების შესახებ. კერძოდ იგი აღნიშნავს, რომ ალექსანდრე მეფე გარდაიცვალა იმის გამო, რომ ყველიერის კვირას ორაგული უჭამია, მისგან ცუდად გამხდარა და მეხუთე დღეს გარდაცვლილა. მან თავისი შვილი, ბაგრატ სიკვდილის წინ ტახტზე დასვა. ბაგრატ ბატონიშვილი მაშინ გურიელის ქვეყანაში იმყოფებოდა, რადგან ალექსანდრეს იგი არ უყვარდა მისი ჭკუასუსტობის გამო. ალექსანდრეს გარდაცვალებიდან მესამე დღეს ბაგრატმა ცოლად შეირთო ნიკოლოზ (ერეკლე) ბატონიშვილის და ეკატერინა (ქეთევანი). სამეფო ტახტზე იგი იყო მხოლოდ 6 კვირას. გარდაცვლილი მეფე

⁷⁰ გ. პ ა ი ჭ ა ძე, მასალები..., საისტორიო მოამბე, № 23 – 24, გვ. 153.

ალექსანდრეს ცოლმა და ახალი მეფის დედინაცვალმა დედოფალ-მა დარეჯანმა მას თვალები ამოსწვა, იმის გამო, რომ დედოფალს უთხრეს ბაგრატი თურქებთან მიდგომას აპირებსო. იმერეთის ქვეყნის დიდმა თავადმა ერისთავმა და სხვა იმერლებმა ეს დედოფალი მის ქმართან, ვახტანგთან ერთად და ბატონიშვილი ბაგრატიც მის ცოლთან ერთად გადაასახლეს დადიანის ქვეყანაში ლიპარტიანთან. ლიპარტიანმა კი ბაგრატი მის ცოლს გააშორა და მოსწერა მეფე თეიმურაზს სკანდის ციხეში, რომ მისი შვილიშვილი კატერინა (ქეთევანი), რომელიც ბაგრატის ცოლი იყო, მისი შვილისთვის მიეთხოვებინა და დაესვათ იგი იმერეთის ქვეყანაში მეფედ. ამასობაში კი ირანის შაჰმა თეიმურაზის შესაპყრობად თბილისიდან სკანდის ციხეში ჯარით გამოგზავნა თავისი ხანი შაჰ-ნავაზი, რომელსაც უბრძანა თეიმურაზის შეპყრობა და მასთან გაგზავნა. ამ ხანმა წაიყვანა თეიმურაზი თბილისში და აქედან გაგზავნა შაჰთან. მეფე თეიმურაზმა ეს თავისი კაცი, ათანასე, თბილისიდან მოსკოვში გამოგზავნა სწორედ იმ დღეს, როდესაც იგი შაჰთან წაიყვანეს. ნოემბრის თვე იყო, რიცხვი არ ახსოვს. ამ ელჩს თეიმურაზისაგან ნაბრძანები ჰქონდა თავყვანი ეცა ხელმწიფისათვის და ეთხოვა, რომ რუსეთის მეფეს თეიმურაზი შაჰისაგან თავისთან წაეყვანა. ათანასეს ჰგონია, რომ თეიმურაზი შაჰისაგან დიდ უპატიობაში იქნება და შეიძლება შაჰმა იგი სიკვდილითაც დასაჯოს⁷¹.

აქამდე ჩვენს ხელთ არსებულ წყაროებში ეს ამბები მართალია საკმაოდ ვრცლად, მაგრამ მაინც არასრულად იყო გადმოცემული. ისინი წინააღმდეგობებსაც შეიცავენ, რაც სინამდვილის დადგენას ერთობ აძნელებდა. ამ მონაცემებს, რაც ზემომოტანილ პუბლიკაციამდე იყო ცნობილი, თავი მოუყარა თავის „ნარკვევებში...“ პროფ. დ. გვრიტიშვილმა⁷², თუმცა მათი საბოლოო ანალიზისა და დაზუსტებისაგან თავი შეიკავა. გ. პაიჭაძის მიერ გამოქვეყნებული მასალა კი ჩვენს ცოდნას ამ მოვლენებზე ავსებს ახალი საყურადღებო ფაქტებით და ამ ამბების თანმიმდევრობის დადგენისა და დაზუსტების საშუალებასაც გვამლევს.

ბაგრატის გამეფებას აქამდე ჩვენს ხელთ არსებული ქართული და სხვა წყაროები მხოლოდ ალექსანდრეს სიკვდილის შემდეგ მიუთითებენ. მარტო მაკარიოს ანტიოქელი წერდა, რომ «Чувстную приближение своей смерти, царь Александр при-

⁷¹ გ. პ ა ი ჭ ა ძ ე, მასალები..., საისტორიო მოამბე, № 23 – 24, გვ. 155 – 156.

⁷² დ. გ ვ რ ი ტ ი შ ვ ი ლ ი, ნარკვევები საქართველოს ისტორიიდან (XV – XVII სს.), ტ. II, თბ., 1965. გვ. 434 – 440.

вал к себе высших вельмож своего государства и назначил при них своего сына царем вместо себя»⁷³.

ამასვე ადასტურებს თეიმურაზის ელჩის ათანასეს ჩვენება, რომლის შინაარსიც ჩვენ ზემოთ მოვიტანეთ: მეფე ალექსანდრე «в пятой день заговев, и не стало, а сына де своего царевича Баграта посадил было на своем месте на царство в то время, как он занемог, а был де он Баграт в гурьялской земле у владельца его Александрова для того, что он царь Александр его нелюбил лотому, что де он в уме простоват»⁷⁴.

ჩვენ არ შეგვიძლია არ დავუჯეროთ ამ მოტანილი ცნობების ავტორებს, რადგან ერთ-ერთი მათგანი, ათანასე ელჩი არის ამ ამბების უშუალო მომსწრე და დამხვედური პირი, ხოლო მაკარიოსი იმერეთში იმყოფებოდა ამ ამბებიდან მხოლოდ ოთხიოდე წლის შემდეგ და ინფორმაციას იღებდა სწორედ იმ პირებისაგან, ვინც ამ საქმეში მონაწილეობდა. ქართული წყაროები კი რამდენადმე გვიანდელია და უფრო ზოგადად გადმოსცემენ მოვლენების განვითარებას. ვახუშტი ერთგვარად უახლოვდება ამ ცნობას, როცა წერს, რომ ალექსანდრემ, იმის გამო, რომ დარეჯანთან მას შვილი არა ჰყავდა და ნაშვილები თეიმურაზის შვილიშვილიც გარდაიცვალა „მოიყვანა ბაგრატ ძე თვისი, შობილი გურიელის ქალისაგან და ჰყვანდა თავის თანა, ვითაცა სამეფო ძე...“⁷⁵, თუმცა მის მეფედ კურთხევას ალექსანდრეს სიკვდილის შემდეგ გულისხმობს.

როგორც ცნობილია, ალექსანდრეს თავისი ერთადერთი ვაჟიშვილი ბაგრატია, ათვალწუნებული ჰყავდა იმის გამო, რომ მისი დედა, ალექსანდრეს პირველი ცოლი, ჯერ კიდევ ბაგრატის მცირეწლოვნების დროს „ცილ-წამებულ იქნა მემრუშედ“. ალექსანდრე ამ ქალს გაშორდა და მამამისს, გურიელს უკან დაუბრუნა. ამის შემდეგ ბაგრატია გურიაში იზრდებოდა. ათანასე აღნიშნავს, რომ ეს ბაგრატია, რომელიც ამ დროს უკვე 40 წლისა იყო, დიდი ჭკუითაც ვერ დაიკვებნიდა და თითქოს ესეც იყო ალექსანდრეს მიერ მისი ათვალწუნების მიზეზი. მაგრამ სიკვდილის წინ ალექსანდრეს ბაგრატია მეფედ უკურთხებია. მისი მეფედ დასმის საქმეში თეიმურაზსაც მიუღია მონაწილეობა. ალექსანდრეს ასეთი ნაბიჯი და მასში თეიმურაზის მონაწილეობა ჩვენ გვაფიქრებინებს, რომ იმერეთის სამეფო კარზე ამ პერიოდში არსებობდა გარკვეული

⁷³ П. Ж у з е, Грузия в 17 столетии по изображению патр. Макария. стр. 16.

⁷⁴ გ. პ ა ი ჭ ა ძ ე, მასალები..., საისტორიო მოამბე. № 23 – 24, გვ. 155.

⁷⁵ ქართლის ცხოვრება დასაბამითგან მეათეცხრამეტე საუკუნემდის. ნაწ. II. ჩუბინოვის გამოცემა, სანკ-პეტერბურგი, 1854, გვ. 201.

დაჯგუფებები განსხვავებული პოლიტიკური მიზნებით. საყურად-
ღებოა ათანასეს შემდეგი ცნობაც: „и после де Александравой
смерти в третей день он Баграт женился царевича Николая
Давыдовича на сестре его родной Катерине“⁷⁶.

ამ ქორწინებას ყველა წყარო დარეჯანის ინიციატივას მია-
წერს:

„რა მეფე ალექსანდრე მოკვდა, დარეჯან დედოფალმან თავის
ძმის ქალი თავის გერს ბაგრატს შერთო და მეფეთ აკურთხა“
(ფარსადან გორგიჯანიძე)⁷⁷.

„ამან დარეჯან მოიყვანა ძმისწული მისი ქეთევან, მამიდამან
მისმან, და მისცა ბაგრატს, გერსა თვისსა, და ისიძა“ (ბერი ეგნა-
ტაშვილი)⁷⁸.

„დედის ნაცვალმან მისმან დარეჯან დედოფალმან მისცა ბაგ-
რატს ძმის წული თვისი ქეთევან დავითის ასული ცოლად და
აქორწინა დიდებით და ისიძა გერი თვისი“ (ვახუშტი)⁷⁹.

დარეჯანის ასეთი ინიციატივა და, მით უმეტეს, ასეთი აჩქა-
რება (ბაგრატს ქეთევანი ცოლად შერთეს ალექსანდრეს გარდაცვა-
ლებიდან მესამე დღეს) იმას მოწმობს, რომ დედოფალი ეშურებო-
და ახალი მეფე, რომელიც როგორც ჩანდა დიდის ჰკუთნა და ნე-
ბისყოფით არ გამოირჩეოდა, თავიდანვე თავისი გავლენის ქვეშ
მოექცია და არ დაეთმო პოზიციები მოწინააღმდეგე პარტიისათვის.
დარეჯან დედოფალს წყაროები უფლების მოყვარე და ნებისყოფის
მქონე ქალად წარმოგვიდგენენ. მაგალითად, ფარსადან გორგიჯა-
ნიძე, როდესაც აღნიშნავს ამ ქორწინების ამბავს, შენიშნავს, რომ
დარეჯან დედოფალი სინამდვილეში „თვითონ მეფეც იყო და დე-
დოფალიცა. ბაგრატს არაფერი ეკითხებოდა“⁸⁰. ამ პერიოდის
სპარსელი ისტორიკოსი მოჰამედ თაჰერიც პირდაპირ მიუთითებს,
რომ „თეიმურაზ-ხანის ქალი, რომელიც ცოლად ჰყავდა ალექსანდ-
რე ხანს, დიდი ნებისყოფის მქონე იყო“⁸¹.

დარეჯანს ჰყავდა თავისი მომხრეებიც და მოწინააღმდეგე-
ებიც. საინტერესოა ამ ორივე მხარის პოლიტიკური ხაზის გარკვე-

⁷⁶ გ. პ ა ი ჭ ა ძე. მასალები..., საისტორიო მოამბე, № 23 – 24, გ. 155.

⁷⁷ ს. კ ა კ ა ზ ა ძე. ფარსადან გორგიჯანიძის ისტორია, ტფ., 1926. გვ. 62.

⁷⁸ ქართლის ცხოვრება, ს. ყაუხჩიშვილის რედ., ტ. II, თბ., 1959. გვ. 436.

⁷⁹ ქართლის ცხოვრება, ჩუბინოვის გამოც., ნაწ. II, გვ. 202.

⁸⁰ ფარსადან გორგიჯანიძის ისტორია, გვ. 62.

⁸¹ მოჰამედ თაჰერის ცნობები საქართველოს შესახებ, გ. ფ უ თ უ რ ი ძ ი ს,
გამოცემა, მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. 30, თბ.
1954, გვ. 395.

ვა. დარეჯანის მომხრედ პირველ რიგში იმერეთის კათალიკოსი ჩანს. დარეჯანის მომხრეთა დასს ეკუთვნის აგრეთვე რუსულ წყაროებში მითითებული ვინმე „ბოიარინი ივანე ლუკიანოვი“ (შეიძლება აქ „ლორთქიფანიძის“ რუსული გადმოცემაა), რომელიც 1657 წელს მეფე ალექსანდრეს მიერ მოსკოვში იყო გაგზავნილი ელჩად⁸². ამ დასში სხვებიც შედიან, რომლებსაც წყაროები მხოლოდ ზოგადად ასახელებენ: „დედოფლის კერძნი“ (ფარსადან გორგიჯანიძე), დედოფლის მომხრეთა ერთი ჯგუფი (მოჰამედ თაჰერი) და სხვა. დარეჯან დედოფლის მოწინააღმდეგეთა დასში კი შედიან რუსული წყაროების „ბოიარინი ერისთავი“ (ეს უნდა იყოს რაჭის ერისთავი. ამ დროს რაჭის ერისთავია პაპუნა), აგრეთვე დადონი, გურიელი და სხვანი (ჩაღმა მხრის და ქართლის მხრის თავადნი, რომლებიც „დედოფლის კერძნი არ იყვნენ“).

ბუნებრივია ვიფიქროთ, რომ დედოფალი დარეჯანი და მისი მომხრენი თეიმურაზის პოლიტიკის გამტარებელნი არიან. ეს თუნდაც იქიდან ჩანს, რომ ბაგრატის ტახტიდან ჩამოგდების შემდეგ მათ მეფობა თეიმურაზს შესთავაზეს, ასევე რუსეთიდან ერეკლე ბატონიშვილის ჩამოყვანას და მის გამეფებას აპირებდნენ. აქედან გამომდინარე ბუნებრივია ვიფიქროთ, რომ საგარეო პოლიტიკაში ისინი რუსული ორიენტაციისანი იყვნენ, ხოლო ქვეყნის შიგნით მტკიცე წესრიგის დამყარების მომხრენი იქნებოდნენ. ამრიგად, დარეჯანის გამოსვლა ბაგრატის წინააღმდეგ მარტო მისი ბოროტი ბუნებით არ უნდა აიხსნას, როგორც ამას ზოგიერთი მაშინდელი წყარო წარმოგვიდგენს. მის მოქმედებაში გარკვეული პოლიტიკური ხაზი ჩანს და ამ საქმეში იგი მარტო არ არის. ანტიოქიის პატრიარქი მაკარიოსი ბაგრატის წინააღმდეგ შეთქმულების მთავარ მონაწილედ იმერეთის კათალიკოსს ზაქარიას გულისხმობს⁸³. ასევე, იმერეთიდან თერგზე ამ ამბების წელსვე ჩამოსული ქართული ელჩობის წევრი, თარჯიმანი ივანე ფეოდოროვი ამ შეთქმულების ინიციატორად იმერეთის კათალიკოსს ასახელებს: „меретинские де земли власти каталикос, которого называют вместо патриарха, царя Александрову жену, царицу Дареджану наговорил, чтоб ей пасинку своему царевичу Баграту вынять очи, а са-

⁸² გ. პ ა ი ჭ ა ძ ე, მასალები რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიისათვის (1652 – 1658), საისტორიო მოამბე, № 19 – 20, თბ., 1965, გვ. 459 – 461.

⁸³ П. Ж у з е, Грузия в 17 столетии..., стр. 58.

мой итти замуж за грузинца Вахтанга, и меретинскую землю владеть попрежнему»⁸⁴.

საინტერესოა, რატომ აიძულებდნენ შეთქმულნი დედოფალ დარეჯანს თავისი გერის მიმართ ასეთი საშინელი ნაბიჯი გადაედგა? ბაგრატის მეფედ ყოფნის დროს ხომ ფაქტიურად ხელთ ეპყრა ძალაუფლება დარეჯანს? ჩვენ გვაქვს ამ დროის დოკუმენტები, საიდანაც ჩანს, რომ დედოფალს სამეფო კარზე პირველი ადგილი უკავია. მაგალითად, 1660 წელს ქაიხოსრო და პაატა წერეთლებს ებოძათ წყალობის წიგნი, რომელიც გაცემულია დარეჯან დედოფლისა და ბაგრატ მეფისაგან⁸⁵. ამავე პერიოდისაა გელათის მონასტრისადმი შეწირულობის წიგნი, რომელშიც მოხსენებულნი არიან დედოფალთ-დედოფალი კახთა მეფის ასული ნესტან-დარეჯანი, შემდეგ მეფე ბაგრატ და მისი თანამეცხედრე ქეთევანი⁸⁶. პროფ. დ. გვრიტიშვილი სამართლიანად შენიშნავდა: „ის გარემოება, რომ დოკუმენტებში ჯერ ნესტან-დარეჯანი მოიხსენება, ხოლო შემდეგ ბაგრატი, ერთხელ კიდევ ადასტურებს ფარსადან გორგიჯანიძის ცნობას იმის შესახებ, რომ ნესტან-დარეჯანი სამეფოში პირველი პირი იყო“⁸⁷.

ათანასე ელჩის ცნობა და მოვლენების შემდგომი განვითარება ამ შეთქმულების მოწყობის ნამდვილ მიზეზებსაც გასაგებს ხდის.

დარეჯან დედოფლის პოლიტიკის მოწინააღმდეგე იმერელი დიდგვარიანები ბაგრატს აქეზებდნენ, რომ თავი დაეღწია დარეჯან დედოფლის გავლენისაგან და დამხმარედ თურქეთი გამოეყენებინა. როგორც ჩანს ბაგრატი ამ რჩევის მიღებას აპირებდა. ამას პირდაპირ მიუთითებს ათანასე ელჩი: „сказал де ей, будто он хочет отдать турецкому султану“⁸⁸. მაგრამ დედოფალმა დაასწრო და იმერეთის ამ გზააზნეულ მეფეს სასტიკად გაუსწორდა. ეს მომხდარა ბაგრატის გამეფებიდან არც ისე დიდი ხნის გასვლის შემდეგ. ქართველი ელჩები ორ სხვადასხვა თარიღს უჩვენებენ. ივანე ფეოდოროვის მიხედვით ბაგრატს სამეფო ტახტზე დაუყვია სამი თვე⁸⁹,

⁸⁴ გ. პ ა ი ჭ ა ძ ე. მასალები..., საისტორიო მოამბე, № 23 – 24, გვ. 153.

⁸⁵ ისტორიული დოკუმენტები იმერეთის სამეფოს და გურია-ოდიშის სამთავროებისა (1466 – 1770). შ. ბურჯანაძის რედაქციით, 1959. გვ. 30 – 31.

⁸⁶ ი ქ ვ ე, გვ. 31; აგრეთვე. თ. ჟ ო რ დ ა ნ ი ა. ქრონიკები, ტ. II, გვ. 477 – 478.

⁸⁷ დ. გ ვ რ ი ტ ი შ ვ ი ლ ი, ნარკვევები..., გვ. 436.

⁸⁸ გ. პ ა ი ჭ ა ძ ე, მასალები..., საისტორიო მოამბე, № 23 – 24, გვ. 155.

⁸⁹ ი ქ ვ ე, გვ. 153.

ხოლო ათანასე ელჩის ჩვენებით ბაგრატი იმერეთის მეფედ იყო მხოლოდ 6 კვირას⁹⁰. ქართულ წყაროებშიც განსხვავებული მითითებებია და ამ ამბავს რამდენადმე უფრო გვიან მომხდარად გულისხმობენ (ივლისის თვეში ან 6 თვის გასვლის შემდეგ)⁹¹. ცნობებში უპირატესობა ამჯერადაც ქართველი ელჩების ჩვენებებს უნდა მიენიჭოს, რადგან ისინი უშუალოდ იმ წელს არიან ფიქსირებული, როდესაც ეს ამბავი მოხდა. მამასადამე, შეიძლება ვიგულისხმოთ, რომ ბაგრატის წინააღმდეგ დარეჯან დედოფლის დასის გამოსვლა მოხდა არა უგვიანეს 1660 წლის ივნისის თვისა.

დარეჯანის მომხრეებმა ბაგრატი შეიპყრეს და თვალები ამოჰხადნეს (ამოსწვეს). ფარსადან გორგიჯანიძე ამტკიცებს, რომ ამის შემდეგ დარეჯანი „მეფობას თავის მამას შეეპატიჯა. მამამ უჯავრა, რისთვის ჩემს სიძეს თვალები დასთხარეო. სკანდით ქუთაისს არ ჩავიდა. დედოფალმანც მამის ჯავრით ვახტანგ მეფედ აკურთხა და ქმრად შეირთო“. მოხუც და ავადმყოფ მეფეს აქტიურ პოლიტიკურ მოღვაწეობაზე უკვე ხელი აქვს აღებული. თავისი ქალიშვილის მოქმედება თეიმურაზს არ მოსწონებია. ამის შემდეგ დარეჯანმა, თავისი მომხრეების რჩევით, შეირთო იმერეთის მეფეთა შორეული ნათესავი, ვახტანგ ბაგრატიონი (ჭუჭუნაშვილი) და იგი იმერეთის მეფედ, ხოლო თავისი თავი დედოფლად გამოაცხადა.

ნიშანდობლივია დარეჯანის მოწინააღმდეგეთა მოქმედება, საიდანაც კარგად ჩანს ზემომოტანილი ცნობის სისწორე, რომ ეს უკანასკნელნი თურქული ორიენტაციისანი იყვნენ. ქართველი ელჩების ნაამბობის მიხედვით, დარეჯანის წინააღმდეგ პირველ რიგში გამოსულა ერისთავი. პაპუნა რაჭის ერისთავის ასეთი აქტიური გამოსვლის შესახებ მხოლოდ ამ ელჩების მონათხრობით ვგებულობთ. აქამდე ჩვენს ხელთ არსებული ქართული თუ სხვა წყაროებით ერისთავის ასეთი მოქმედების შესახებ არაფერი ვიცოდით. ივანე ფეოდოროვი გადასცემდა რუს მოხელეებს, რომ შეთქმულების შემდეგ «после де того спустя недели с три меретинския земли боярин еристов ходил в турскую землю, и привел с собою турских ратных людей 12000»⁹². ასევე ამ ერისთავს დარეჯანის წინააღმდეგ ბრძოლის მეთაურად ასახელებს ათანასე ელჩიც⁹³. და-

⁹⁰ გ. პ ა ი ჭ ა ძ ე, მასალები..., საისტორიო მოამბე, № 23 – 24, გვ. 155.

⁹¹ დ. გ ვ რ ი ტ ი შ ვ ი ლ ი, ნარკვევები..., ტ. II, გვ. 436.

⁹² გ. პ ა ი ჭ ა ძ ე, მასალები..., საისტორიო მოამბე, № 23 – 24, გვ. 153.

⁹³ ი ქ ვ ე, გვ. 155.

რეჯანის წინააღმდეგ გამოვიდნენ სამეგრელოსა და გურიის მთავრები და იმერეთის სხვა თავადებიც. ფარსადან გორგიჯანიძის ცნობით „ქართლისაკენ თავადნი ქართლის მეფეს საყმით შემოეპატიჟნენ, იმერეთს გარდაიყვანეს. ჩაღმა მხრის თავადნი დადიანს საყმით შეეპატიჟნეს და ქუთათის მოიყვანეს. ორნიც იმერით ჩავიდნენ“⁹⁴.

ასეთ ძნელ ვითარებაში, როდესაც ერთის მხრივ აჯანყებული იმერელი მთავარი (დადიან-გურიელი) და სხვა თავადნი, აგრეთვე თურქთა დამხმარე ჯარით რაჭის ერისთავი იყო მომდგარი, ხოლო აღმოსავლეთიდან ქართლის გამაჰმადიანებული მეფე ვახტანგ მეხუთე მოეშურებოდა, დარეჯანს ამ უკანასკნელთან შეთანხმება უცდია: „დედოფალმა ქართლის მეფეს წინგნი მისწერა: თუ მამეშველებიო, ჩემს ქეთევანსაო თქვენს არჩილს მივსცემო და ლეხთ იმერეთს მეფედ ვაკურთხებო. მეფემაც სამასის მეთოფით კათალიკოზი მიაშველეს, ქუთაისს ციხეში შეგზავნა და ოტია ჩხეიძემ უმუხანათა და ვახტანგ ახალი მეფე ფიცით ციხიდან გამოიტყუა და დადიანს დააჭირვინა და თვალები დასთხარეს“⁹⁵. ამრიგად, დარეჯანს ამ შეთანხმებითაც არაფერი გამოუვიდა და მარცხი განიცადა. მისი მეუღლე მოწინააღმდეგეებმა შეიპყრეს და დააბრმავეს. ბოლოს მათ ქუთაისიც აიღეს და თვით დედოფალი დარეჯანიც დაატყვევეს. იმერეთის ამ მეამბოხე მთავრებს ხელთ ჩაუვარდათ აგრეთვე ყოფილი მეფე ბაგრატ ალექსანდრეს ძეც მის მეუღლესთან, ქეთევანთან ერთად. ამბოხების მეთაურები ერისთავი და დადიანი იმერეთს დაეუფლნენ. მათ მიერ მოყვანილი თურქთა ჯარი იმერეთში დარჩა, რადგან ერისთავიც და დადიანიც თურქთა სულთნის ყმად შექმნილან, აღნიშნავს თარჯიმანი ივანე ფეოდოროვი – «а турские де ратные люди стоят в Мерети-ж, де турского де салтана везир с ратными людьми стоит в Богдаде, в турском городе... а стоит он де для помочи ериставу, потому что де он еристав и дадьянской владелец Липартьян поддалися турскому салтану»⁹⁶.

უსინათლო ბაგრატი და მისი ცოლი ქეთევანი თავდაპირველად ერისთავს ჰყოლია თავისთან ქუთაისში, მაგრამ რამდენიმე ხნის შემდეგ ისინიც, როგორც დატყვევებული დარეჯან დედოფალი და მისი ქმარი ვახტანგი სამეგრელოში გადაუყვანიათ. კერძოდ, ათანასე ელჩი რუს მოხელეებს მოახსენებდა, რომ «И меретинские де земли боярин еристов и иные меретинцы ее царицу

⁹⁴ ფარსადან გორგიჯანიძის ისტორია, გვ. 63.

⁹⁵ იქვე.

⁹⁶ გ. პ ა ი ჭ ა ძ ე, მასალები..., საისტორიო მოამბე, № 23 – 24. გვ. 153.

с мужем ее Вахтаном, и царевича Баграта с женою ево сос-
лали в дадянскую землю ко владельцу Липартьяну, и ныне де
они у него Липартьяна»⁹⁷.

გამარჯვებული მთავრები მოწინააღმდეგეებისადმი ანგარიშის
გასწორებას და ძალაუფლების განაწილებას შეუდგნენ. ერისთავ-
მა შეიპყრო დარეჯანის მომხრე თავადი ივანე „ლუკიანე“ (ლორთ-
ქიფანიძე?), რომელიც, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, 1657 წელს
მოსკოვში იყო გაგზავნილი ალექსანდრე მეფის ელჩად. ამ ყოფილი
ელჩისადმი სასტიკი გასწორება (მას თვალები ამოსწვეს, ხოლო მისი
შვილები ამოხოცეს), მოწმობს ამ მეამბოხე მთავრების უკიდურე-
სად ანტირუსულ განწყობილებას. ერისთავი ქუთაისში დადგა და
იმერეთის მნიშვნელოვანი ნაწილის დაუფლებას ცდილობდა. დადი-
ანი უფრო შორს წავიდა. მან თავისი შვილის იმერეთის ტახტზე
აყვანაც კი განიზრახა. ისარგებლა რა იმ ამბით, რომ მის ხელში იყო
იმერეთის დამხობილი მეფე, უსინათლო ბაგრატე, მან იძულებით
გააშორა ეს ბაგრატე მის ცოლს ქეთევანს და სკანდის ციხეში
მდგარ თეიმურაზს შემოუთვალა, რომ ქეთევანს ჩემს ვაჟზე დავა-
ქორწინებ და შემდეგ იმერეთის სამეფო ტახტზე დავსვამო⁹⁸. ვა-
მიყ დადიანს თეიმურაზის ავტორიტეტის გამოყენება სურდა თავი-
სი მიზნის მისაღწევად.

თეიმურაზი კარგად ხედავდა, რომ იგი შეიძლებოდა ვამიყ
დადიანის საპატიო ტყვედ შექმნილიყო. ვამიყის უკან კი თურქეთი
იდგა. ვამიყის მხარეზე გადასვლა ნიშნავდა თურქული ორიენტა-
ციის აღებას, რაც ამდენი ბრძოლით მოპოვებული და ჯერ კიდევ
შერჩენილი საქართველო-რუსეთის კავშირის საბოლოო დამსხვრე-
ვას მოასწავებდა. თეიმურაზისთვის კარგად იყო ცნობილი, რომ
რუსეთი თურქეთის მიმართ არავითარ კომპრომისზე არ მიდიოდა
და მართლმადიდებელი ქრისტიანების დაცვის საბაზით მის წინა-
აღმდეგ ომისათვის ემზადებოდა. სულ სხვა იყო ირანი, რომელთა-
ნაც რუსეთი კარგი ურთიერთობის დამყარებას ესწრაფვოდა და
ოსმალეთთან მომავალ ომში მისი მოკავშირედ გამოყენება სურდა.
რუსი პოლიტიკოსები არაერთხელ ურჩევდნენ თეიმურაზს, რომ
მას ირანთან შერიგება ეცადა და საერთოდ კარგი ურთიერთობა
ჰქონოდა შაჰის კართან, თეიმურაზის წინაშე ძალაუვნებურად არჩე-
ვანი დადგა. აღმოსავლეთიდან არგვეთისაკენ ქართლის მეფე ვახ-
ტანგი მოემართებოდა და მისი გამოლაშქრების მიზანიც თეიმურა-

⁹⁷ გ. პ ა ი ჭ ა ძ ე, მასალები... საისტორიო მოამბე, № 23 – 24, გვ. 155.

⁹⁸ ი ქ ვ ე.

ზის ხელთ გდება იყო. თეიმურაზის ამაღლის წევრებს შორის ბევრი ყოფილა შაჰ-ნავაზის მომხრე, რომლებიც მეფე თეიმურაზს ირანის შაჰისადმი დამორჩილებას და შერიგებას ურჩევდნენ. მათს ასეთ რჩევას ის გამართლება ჰქონდა, რომ 1659 წლის კახეთის აჯანყებამ თავისი ძირითადი მიზანი შეასრულა – ჩაშალა კახეთის გაყიზილ-ბაშების გეგმა, არ დაუშვა აქ უცხო ელემენტის, მომთაბარე თურქ-მანების ჩამოსახლება. მდგომარეობის შემდგომი გამწვავება კი კახეთს ირანის მთელი ძალის წინაშე დააყენებდა. მარტო კახეთს, რა თქმა უნდა, ყიზილბაშური ირანის მთელი ძალის წინაშე არაფრის გაწყობა არ შეეძლო. 1614 – 1616 წლების მაგალითი წინა ჰქონდათ. რუსეთიდან წამოსული ერეკლე ბატონიშვილიც, მართალია დიდი ამალით, მაგრამ რუსეთის სამხედრო დახმარების გარეშე მოდიოდა.

ფარსადანის გადმოცემით, ამ დროს ზაალ არაგვის ერისთავს „ბატონს თეიმურაზისთვის სკანდის ციხეში კაცი და საფიცრის წინგნი გაეგზავნა, რომ ქართლსა და კახეთს თქვენს მეტი მემკვიდრე პატრონი არსად დარჩომილაო. მანდ ნუ დგახარ, კახეთს ჩამობრძანდითო, ქართლიც თქვენი იქნებისო“⁹⁹. თეიმურაზს ყოყმანი დაუწყია. თავდაპირველად იგი აპირებდა მიეღო ზაალის წინადადება, მაგრამ მასთან მყოფი კახელი დიდებულები ამის წინააღმდეგ წასულან. ირანთან ახალი ბრძოლის წამოწყებაში წარმატება ნაკლებ მოსალოდნელი იყო. უკეთესი გამოსავალი იქნებოდა ეცადათ ირანთან შეთანხმება და ირანის შაჰის გულისწყრომის დაშოშმინება. მითუმეტეს, რომ, როგორც აღვნიშნეთ ირანის შაჰი კახეთისადმი ანგარიშის გასწორებას არა ჩქარობდა და თავისი მოქმედებით შერიგების იმედს იძლეოდა. ირანის წინააღმდეგ ბრძოლის მომხრენი თეიმურაზს აღარ შერჩენია¹⁰⁰, ამიტომ იყო, რომ მან შაჰ-ნავაზთან მოლაპარაკება გამართა. ფარსადან გორგიჯანიძის მიხედვით მეფე თეიმურაზმა „თავისი სახლთუხუცესი ოთარი შაჰნავაზ მეფეს მიუგზავნა და ასრე შესთვალა: თქვენის საქმით მინდა ყაენთან წავიდეო. ეს ნამეტნავად მეფეს იამა და ამილახორი გივი გაუგზავნა და დიდი პატივით ქართლს გადმოიყვანეს“¹⁰¹.

ამ ამბების მონაწილე არჩილიც თეიმურაზს ათქმევინებს:

„მე დავრჩი ყოვლგნით ოხერი არგვეთს, ციხესა სკანდისას.
ვამიყთან როგორ მივიდე, პურს ვსჭამდე უხმლოს კაცისას?

⁹⁹ ფარსადან გორგიჯანიძის ისტორია, გვ. 63.

¹⁰⁰ «Ево бояре ево покинули»..., «а битца де ему Теймуразу царю с ними стало некимб грузинцы все ево покинули»...

¹⁰¹ ფარსადან გორგიჯანიძის ისტორია, გვ. 63.

ქართველს ბატონსვე მივენდევ, მისივ ვარჩიე იმისას,
გზას ვსთხოვდი საფიცარიტა ყაენის კარზე წასვლისას“¹⁰².

რუსეთში კი თეიმურაზი ატყობინებდა, რომ იგი ყიზილბაშებ-
მა ძალით წაიყვანეს. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ამავე 1660 წლის
11 ოქტომბერს თერგის ციხეში ჩავიდნენ თეიმურაზის მიერ სკან-
დის ციხიდან გაგზავნილი ელჩები, რომლებმაც რუსეთის მოხელე-
ებს და ქართველ ბატონიშვილს შეატყობინეს იმერეთში დატრია-
ლებული ამბები და შაჰ-ნავაზის მიერ თეიმურაზის შეპყრობა. მათ
გადასცეს თეიმურაზის დავალება, რომ ერეკლე დავითის ძე საქარ-
თველოში აღარ წამოსულიყო და უკან მოსკოვში დაბრუნებული-
ყო. ამასვე აღნიშნავდა ასტრახანში ჩასული ამ ელჩობის წევრი
ქართველი თარჯიმანი ივანე ფეოდორივიც და უმატებდა რომ ისი-
ნი თეიმურაზმა საიდუმლოდ გამოგზავნა და არც წერილები გამო-
ატანა, რათა იმერეთსა და აღმოსავლეთ საქართველოზე ამ წერი-
ლების გარეშე უფრო უშიშრად გაეელოთ. თერგის ციხეში ისინი 11
ოქტომბერს ჩავიდნენ¹⁰³, ე. ი. სკანდის ციხიდან დაახლოებით სექ-
ტემბრის თვეში წამოსულან. აქედან ჩანს, რომ თეიმურაზის საპა-
ტიო დატყვევება შაჰ-ნავაზის მიერ მომხდარა 1660 წლის სექტემ-
ბერში¹⁰⁴. თვითონ თეიმურაზ მეფე რუსუთის მეფეს წერდა, რომ
იმერეთში ატეხილი შინაომის დროს იგი ჩაკეტილი იყო იმერეთის
ერთ-ერთ ციხეში, რადგან შიშობდა ყიზილბაშთა ხელში არ ჩავარ-
დნილიყო. იქ იგი ავად გამხდარა, თვით სიკვდილის პირამდე ყო-
ფილა მისული, როცა მოვიდნენ ყიზილბაშები და წამოიყვანეს თბი-
ლისში, საიდანაც შემდეგ გაგზავნეს ირანის შაჰთან. ამრიგად, თეი-
მურაზი ცდილობს რუსეთს ისე წარმოუდგინოს საქმე, რომ იგი
ირანში ძალით იყო წაყვანილი.

როგორც ვახუშტიც აღწერს, იმერეთში აღნიშნული ლაშქრო-
ბის დროს შაჰ-ნავაზმა მთელი არგვეთი დაიკავა მდ. ბუჯის-წყლამ-
დე. ამ მდინარის ზემო წელზე მდებარეობდა სკანდის ციხე, სადაც
თეიმურაზი იდგა. შაჰ-ნავაზმა თეიმურაზი დიდის პატივით წამოიყ-
ვანა თბილისში და აქედან ირანის შაჰს მაცნე-ჩაფარი გაუგზავნა და
შეატყობინა თეიმურაზ მეფის დამორჩილება. ეს ამბავი შაჰ-აბას

¹⁰² არჩილი, გაბაასება თეიმურაზისა და რუსთველისა. 1093-ე სტროფი.

¹⁰³ გ. პ ა ი ჭ ა ძ ე, მასალები..., საისტორიო მოამბე, № 23 – 24, გვ. 153.

¹⁰⁴ უნდა გასწორდეს ლიტერატურაში მითითებული თეიმურაზის დატყვევების
არასწორი თარიღი (1661 წ.). იხ. დ. გ ვ რ ი ტ ი შ ვ ი ლ ი. ნარკვევები..., II გვ.
441; დ. კ ა ჭ ა რ ა ვ ა ვახტანგ მეხუთის საგარეო პოლიტიკის საკათხისათვის, კრ.
„ქართული სამეფო-სამთავროების საგარეო პოლიტიკის ისტორიიდან“, გვ. 129.

მეორეს მეტად გაეხარდა და სპეციალური მოხელე მეჰმანდარი გამოუგზავნია თეიმურაზის ირანში წასაყვანადო¹⁰⁶.

შაჰ-ნავაზს თეიმურაზი თბილისში 3 თვეს ჰყოლია¹⁰⁷ და აქედან ნოემბრის თვეში გაისტუმრა ირანისაკენ. თეიმურაზმა ირანში გასვლის დღეს თბილისიდან რუსეთში ახალი ელჩი, ათანასე პაპუნა გაგზავნა და უბრძანა გადაეცა რუსეთის მეფისათვის დიდი თხოვნა, რომ ამ უკანასკნელს მეფე თეიმურაზი ირანიდან თავისთან, მოსკოვში წამოეყვანა, რათა მოხუც მეფეს თავისი სიცოცხლის უკანასკნელი დღეები მუსლიმანთა ქვეყანაში უპატიობაში არ გაესრულებინა¹⁰⁸.

ასე გვესახება თეიმურაზ მეფის ირანის შაჰის კარზე „ნებაყოფლობით“ გამოცხადების ნამდვილი ვითარება. როგორც ვხედავთ ეს „ნებაყოფლობა“ იძულებით იყო გამოწვეული და ესეც ქვეყნის ინტერესებს ემსახურებოდა. ასევე გამოცხადნენ ირანის შაჰთან კახეთის აჯანყების მეთაურებიც – ბიძინა ჩოლოყაშვილი, შალვა და ელიზბარ ქსნის ერისთავები. მართალია ყველა ესენი ამ ამბავს შეეწირნენ¹⁰⁹, მაგრამ ქვეყანას ააცილეს მტრის ურდოების ახალი შემოსევის საფრთხე. ყიზილბაშთა ურდოები კი, როგორც მოჰამედ თაჰერი გვამცნობს, კახეთში შემოსასევად გამზადებულნი აზერბაიჯანში იდგნენ და შაჰის ბრძანებას ელოდნენ¹¹⁰.

შაჰ-ნავაზმა ზაალ არაგვის ერისთავიც მოიშორა თავიდან – იგი მის საკუთარ ძმისშვილებს მოაკვლევინა. ამრიგად, შაჰ-ნავაზის ხელისუფლება საქართველოში თანდათან განმტკიცდა და გაფართოვდა. 1660 წლის ბოლოდან, იმერეთში ლაშქრობის შემდეგ, ამ ქვეყნის ერთი ნაწილიც მისი გავლენის ქვეშ მოექცა. ამას არაერთხელ მოახსენებდნენ საქართველოდან ჩასული ელჩები რუსეთის მოხელეებს: იმერეთის ერთ მესამედს ფლობს შაჰ-ნავაზი, ხოლო დანარჩენ ორ-მესამედს ერისთავი და დადიანიო¹¹¹. ქართულ წყაროებში რატომღაც ეს ერისთავი არა სჩანს დაიქ მხოლოდ შაჰ-ნავა-

¹⁰⁶ მსკი, ნაკ. 30, 1954, გვ. 396.

¹⁰⁷ თ. ტ ი ვ ა ძ ე. მე-17 საუკუნის საქართველოს პოლიტიკურ ისტორიიდან; მაცნე. 4, 1971, გვ. 50.

¹⁰⁸ გ. პ ა ი ჭ ა ძ ე, მასალები..., საისტორიო მოამბე, № 23 – 24, გვ. 155.

¹⁰⁹ როგორც ცნობილია, თეიმურაზი 1663 წ. გარდაიცვალა ასტრახადის ციხეში გამოკეტილი (იმავე წელს გავრცელდა ხმა თეიმურაზის მოწამვლის შესახებ. თ. ტ ი ვ ა ძ ე, მე-17 ს. საქართველოს პოლიტიკური ისტორიიდან, მ ა ც ნ ე, № 4, 1970, გვ. 50), ხოლო ბიძინა ჩოლოყაშვილი შალვა და ელიზბარ ქსნის ერისთავები თურქ-მანებმა წამებით დახოცეს.

¹¹⁰ მსკი, ნაკ. 30, გვ. 395.

¹¹¹ გ. პ ა ი ჭ ა ძ ე, მასალები..., საისტორიო მოამბე, № 23 – 24, გვ. 156.

ზის და დადიანის შეთანხმებაზეა ლაპარაკი: „არგვეთს აქეთი ქართველს მეფესა და იმას იქით დადიანსა და მასუკან დადიანმა თავისი ქალი მეფის შვილს არჩილს მისცეს და იმერეთში გააბატონონ“¹¹². ვახუშტიც წერს: „განიყვეს იმერეთი მეფემან ვახტანგ და დადიანმან ვამიყ და ბუჯის-წყლის აღმოსავლეთის კერძი დარჩა ვახტანგს, დასავლეთის კერძი დადიანს“¹¹³. ამ პერიოდში ვახტანგის მიერ არგვეთის ფლობის შესახებ გვაქვს დოკუმენტური მონაცემებიც¹¹⁴. ქართლის მეფისა და დადიანის შეთანხმებას დამოყვრებაზე არჩილიც ადასტურებს¹¹⁵. ამასვე აღწერს ვრცლად ვახუშტიც. რადგან ვამიყ დადიანმა ეს შეთანხმება დაარღვია და თავისი ქალი სხვას, ბექან ლოღობერიძეს მიათხოვა, ვახტანგი მის წინააღმდეგ ჯარშეყრილი დამრუღა. ეს ხდება უკვე 1661 წელს. ქართლის მეფის მხარეს დადგნენ იმერეთის ძლიერი თავადები: პაატა აბაშიძე, რაჭის ერისთავი პაპუნა, ლაშხიშვილი ხოსია – თავი ლეჩხუმისა. ქართული წყაროები მხოლოდ ამ ამბებთან დაკავშირებით ახსენებენ პაპუნა ერისთავს, მაგრამ როგორც დავინახეთ იგი ამაზე ადრე აქტიურად მონაწილეობდა დადიანთან ერთად დარეჯან დედოფლის საწინააღმდეგო შეთქმულებაში და ბრძოლებში. ამჯერად კი პაპუნა ერისთავი ქართლის მეფის მხარეზეა და დადიანის წინააღმდეგ იწყებს ბრძოლას. ეს იმას მოწმობს, რომ სამეგრელოს მთავარსა და რაჭის ერისთავს შორის ამ ხნის განმავლობაში უთანხმოება ჩამოვარდნილა. ამ უთანხმოების მიზეზი იყო ალბათ ვამიყ დადიანის მცდელობა ხელთ ეგდო იმერეთის სამეფო ტახტი. როგორც აღნიშნული იყო, იგი აპირებდა იმერეთის მეფედ თავისი შვილი დაესვა. უთანხმოება ერისთავსა და დადიანს შორის იმერეთიდან თურქთა ჯარის გასვლის შემდეგ უნდა დაწყებულიყო.

როგორც დავინახეთ, დარეჯან დედოფალი და უსინათლო ბაგრატ მემამოხე მთავრებს სამეგრელოში ჰყავდათ დატყვევებული. დარეჯან დედოფალს, რადგან სხვა გამოსავალი აღარა ჰქონდა, თურქთა სარდალთან უცდია შეთანხმება. მაკარიოს ანტიოქელის გადმოცემით, დარეჯანს დიდძალი ფული გაუგზავნია თურქთა ჯარის სარდლისათვის, რომელიც წარმოშობით ქართველი ყოფილა (ბერი ეგნატაშვილის მიხედვით ეს იყო სამცხის მთავარი ასლან ფაშა, როსტომ ფაშას შვილი). დარეჯანს მისთვის თავისი ნათესავი

¹¹² ფარსადან გორგიჯანიძის ისტორია, გვ. 63.

¹¹³ ქართლის ცხოვრება. ჩუბინოვის გამოცემა, ნაწ. II, გვ. 51.

¹¹⁴ ისტორიული დოკუმენტები იმერეთის სამეფოსა..., გვ. 33.

¹¹⁵ არჩილი, გაბაასება..., 1097-ე სტროფი.

ქალიც შეურთავს და დაუყოლიებია ეხსნა იგი მთავართა ტყვეობიდან. მართლაც, ამ ფაშას დარეჯან დედოფალი და მისი ძმისშვილი ქეთევანი თან წაუყვანია, რომლებიც მაკარიოსისა და პავლე ალექსელის იმერეთში ყოფნის დროს უკვე ერზერუმში იმყოფებოდნენ¹¹⁶ (ბერი ეგნატაშვილის მიხედვით „ესენი წარიყვანა ასლან ფაშამან და დააყენა ოლთისს პატივითა დიდითა“)¹¹⁷. ამის შემდეგ უკვე არა მარტო უსინათლო ბაგრატი, არამედ დარეჯანიც იმერეთის ტახტის დაბრუნებას ცდილობენ თურქეთის დახმარებით.

იმერეთში კი ამ დროს შინაომი გრძელდება. ქართლის მეფე ვახტანგმა სამეგრელოს მთავარი ვამიყი სასტიკად დაამარცხა და ბოლოს დევნილი დადიანი მოაკვლევინა კიდეც (1661 წელს). სამეგრელოს მთავრად შეიქმნა შამადავლე, რომელმაც ლევან მესამის სახელი მიიღო. ვახტანგმა მას თავისი ძმისშვილი თამარი შერთო ცოლად. ვახტანგ მეხუთესთან ძღვნით გამოცხადდნენ აფხაზეთის მთავარი შერვაშიძე და გურიის მთავარი დემეტრე გურიელი. ქართლის მეფემ იმერეთის ტახტზე თავისი 14 წლის შვილი არჩილი დასვა, უსინათლო ბაგრატი კი თავისთან ქართლში წამოიყვანა. ამრიგად, ვახტანგის ძალაუფლება თითქმის მთელ საქართველოზე გავრცელდა. მისი ასეთი გაძლიერება ირანის შაჰს მაინცადამაინც არ მოსწონდა, ამიტომ იყო, რომ როდესაც თურქეთის სულთანმა მოითხოვა იმერეთიდან არჩილის გაყვანა „მოუწერა ყეენმან ვახტანგ მეფესა და მან წარიყვანა მე თვისი არჩილ“¹¹⁸. იმერეთა თხოვნით ვახტანგმა იმერეთის ტახტზე ბაგრატი დააბრუნა, რომელსაც თავისი მეორე ძმისშვილი თითია, თამარის და, გამოატანა საცოლედ. როგორც ჩანს, მეფე ვახტანგი ასეთი დანათესავებით ცდილობდა შეენარჩუნებინა იმერეთში თავისი გავლენა. ეს ხდება 1663 წ., მაგრამ უკვე შემდეგ წელს იმერეთში ახალი ძალით ატყდა შინაომი, რამაც ვახტანგ მეფის ეს ანგარიშები ჩაშალა.

ომი ლევან III დადიანმა დაიწყო, რომელიც ჯარშეყრილი ბაგრატის წინააღმდეგ დაიძრა, მაგრამ დამარცხდა და თვითონვე ტყვედ ჩაუვარდა იმერეთის მეფეს. ასეთი ომი რომ აღარ გამეორებულიყო, მაკარიოსის მტკიცებით, იმერეთის თავკაცებს, კერძოდ კათალიკოსს სვიმონ ჩხეტიძეს, მეტად უცნაური საშუალებებისთვის მიუმართავთ. მათ ლევან დადიანი გააშორეს მის ცოლს, თამარს და მის მაგივრად შერთეს ბაგრატის და, გოშადის ნაცოლარი (ვახუშ-

¹¹⁶ П. Ж у з е, Грузия в XVII столетии по изобр. патриарха Макария, стр. 17.

¹¹⁷ ქართლის ცხოვრება ს. ყაუხჩიშვილის გამოც, II, გვ. 427.

¹¹⁸ ქართლის ცხოვრება, ჩუბინოვის გამოც., II, გვ. 203.

ტი ურთავს შენიშვნას: „რომელსა ესევე დადიანი ლევანცა შესწამოდა, რეცა მრუშებად მის ქალსა თანა“), ბაგრატმა კი აღარ შეირთო შაჰ-ნავაზის მიერ მისთვის საცოლედ გამოტანებული თათია, რომელთანაც იგი „ჯერეთ უქორწინო“ იყო და მის მაგივრად დაქორწინდა ლევანის ცოლზე და ამ თათიას დაზე „თამარზე“¹¹⁹.

მეტად უცნაურად წარიმართა ამ თამარის ბედი. მეფე-მთავრებს შორის ატეხილ ომში იგი ხელიდან-ხელში, გამარჯვებულიდან გამარჯვებულზე გადადიოდა. მისი დაკარგვით გახელებული ლევან დადიანი თუ მისი სილამაზით მოხიბლული გიორგი გურიელი გააფთრებით ებრძვიან უსინათლო ბაგრატს და პირველ რიგში ამ თამარის დაუფლებას ცდილობენ. ისე, რომ სვიმონ კათალიკოსისა და იმერეთის სხვა თავკაცების მიერ განხორციელებულმა ზემოთაღნიშნულმა „ორიგინალურმა“ საქორწინო მანიპულაციამ იმერეთში შინაომი კი არ ჩააქრო, არამედ შემდეგ წლებში კიდევ უფრო მეტი ძალით აღაგზნო.

ამ პერიოდის იმერეთის საშინაო ვითარებას ვახუშტი შემდეგნაირად ახასიათებს: „არამედ ჟამებთა ამათ შინა განუდგნენ მთავარნი და მიიტაცებდიან თვის-თვისთა მხარეთა და არღა-რა იყო მორჩილება ეგდენი მეფეთა, იწყეს ტყვის-ყიდვა სააჯმნოდ ქრისტიანეთა მოსყიდვითა მაჰმადიანთა ზედა. კვალად ხდომა, შფოთი, კირთება ერთმან მეორესა ზედა და ოხრება ქვეყანათა“¹²⁰. ამით სარგებლობენ ოსმალები და აძლიერებენ თავიანთ გავლენას იმერეთში. პავლე ალექსოელის აღწერილობა სწორედ ამ პერიოდს შეეხება. იგი წერს – ბაგრატი თურქეთის მორჩილად ზისო და ხარკის სახით ყოველწლიურად აძლევს ტყვეებს, დადიანი წლიურად თურქეთს უხდის 40000 წყრთა ტილოსა და სამ ტყვეს, გურია უხდის 500 ტალერს¹²¹. ჩვენ ამ ფაქტების, რომლებიც თავისთავად მეტად საინტერესონი და დიდმნიშვნელოვანნი არიან, დაწვრილებით გადმოცემას და ანალიზს აღარ შევუდგებით, შევხებით მხოლოდ ამ პერიოდის ქართველი პოლიტიკოსების რუსეთთან ურთიერთობას, რაც პავლე ალექსოელის აღწერილობის მონაცემების მიხედვით ერთგვარად ახლებურად დგება.

მას შემდეგ რაც ალექსანდრე III გარდაიცვალა, თეიმურაზ მეფე ირანში, ხოლო დარეჯანი თურქეთში წავიდა და იმერეთის ტახტზე თურქეთის მხარდაჭერით და თურქთა ყმად ბაგრატ მეფე

¹¹⁹ П. Жузе, Грузия в XVII столетии по нѣобр. патриарха Макария; ცნ. 57. ქართლს ცხოვრება, ჩუბინოვის გამოც., II, გვ. 204.

¹²⁰ ქართლის ცხოვრება. ჩუბინოვის გამოც., II გვ. 204.

¹²¹ იხ. აქვე „აღწერილობის“ ტექსტი. გვ. 15v.

ავიდა, ასევე აღმოსავლეთ საქართველოში ირანის მიერ ქართლის ტატზე დასმული გამაჰმადიანებული ვახტანგ მეხუთე – შაჰ-ნავაზი, ხოლო კახეთში ასევე გამაჰმადიანებული არჩილი – შაჰ-ნავაზ ხანი – იჯდა, თითქოს საქართველოს სათავეში მდგომ ქართველ პოლიტიკოსთაგან აღარავინ უნდა დარჩენილიყო, რომელიც რუსული ორიენტაციისა და რუსეთთან ურთიერთობის აღდგენის მომხრე იქნებოდა, მაგრამ ასეთი ვარაუდი, რომელიც ჩვენს ისტორიოგრაფიაში ერთგვარად ფეხმოკიდებული იყო, ახალი მონაცემებით არ დასტურდება.

1667 – 1669 წლებში იმერეთის მეფე ბაგრატ ალექსანდრეს ძემ მოსკოვში სპეციალური ელჩები გაგზავნა, რომელთა საშუალებით იგი რუსეთს თავის ერთგულებას უცხადებდა და გამოთქვამდა სურვილს აღდგენილიყო ის ურთიერთობა, რომელიც რუსეთსა და იმერეთს შორის არსებობდა მისი მამის, ალექსანდრე III-ის მეფობის დროს¹²². მისი ასეთი ნაბიჯი ტახტისთვის ბრძოლას უკავშირდება და ჩვენთვის საინტერესო „აღწერილობის“ შედგენის შემდეგ ჰქონდა ადგილი. ეს საკითხი საგანგებოდაა შესწავლილი ახალგაზრდა მკვლევარის დ. კაჭარავას სადისერტაციო შრომაში¹²³, ამიტომ ბაგრატის რუსეთთან ურთიერთობას ჩვენ აქ აღარ შევეხებით. რაც შეეხება ვახტანგ მეხუთის რუსეთთან დამოკიდებულების საკითხს, ამაზე რამდენიმე სიტყვით უნდა შევჩერდეთ.

ჯერ კიდევ 1965 წელს ჩვენ გამოვთქვით მოსაზრება, რომ ირანის შაჰის მიერ ქართლისა და კახეთის ტახტზე დასმულმა მამაშვილმა ვახტანგ მეხუთემ და არჩილმა, მაკარიოს – პავლე ალექსოელის მეშვეობით სცადეს რუსეთთან მოლაპარაკების გამართვა და ერთგვარი ფარული ურთიერთობის დამყარება¹²⁵. ჩვენი ეს მოსაზ-

¹²² Ш. А. М е с х и а и Я. З. Ц и н ц а д з е, Из истории русско-грузинских взаимоотношений (X – XVIII вв.), Тб., 1958. стр. 88. Ю. Ю. К а ч а - р а в а, Политическое положение Грузии и вопросы взаимоотношений с Россией (II половина XVII в.), автореферат, Тб., 1968, стр. 30.

¹²³ ი. კ ა ჭ ა რ ა ვ ა, საქართველოს პოლიტიკური მდგომარეობა და რუსეთთან ურთიერთობის საკითხები (მე-17 საუკუნის II ნახევარი), ხელნაწერი.

¹²⁵ ნ. ა ს ა თ ი ა ნ ი. პავლე ალექსოელის „საქართველოს აღწერილობა“ და რუსეთ-საქართველოს პოლიტიკური ურთიერთობის ზოგიერთი საკითხი, თბ. სახ. უნივერსიტეტისა და საქართველოს პედინსტიტუტების ისტორიის კათედრების გაერთიანებული სამეცნიერო სესია, 1965 წ. 11 – 12 მაისი, თეზისები, გვ. 18 – 19. ნ. ა ს ა თ ი ა ნ ი, ახალი ცნობები რუსეთ-საქართველოს პოლიტიკური ურთიერთობის ისტორიიდან. საქ. სსრ მინისტრთა საბჭოს უმაღლესი და საშ. სპეც განათლების სახელმწიფო კომიტეტის სამეცნიერო-ტექნიკური და სასწავლო-მეთოდური საბჭოს ისტორიის სექციის სამეცნიერო სესია, 1965 15 – 18 მაისი, თეზისები. გვ. 17.

რება, რომელიც მხოლოდ თეზისების სახით იყო გამოქვეყნებული, სავსებით გაიზიარა ახალგაზრდა მკვლევარმა დ. კაჭარავამ და სცადა ამ გარემოებით აეხსნა ვახტანგ მეხუთის შემწყნარებლური დამოკიდებულება ერეკლე პირველისადმი. მაგრამ აქ დაშვებულ იქნა ერთგვარი უზუსტობა¹²⁶, რაც იმის შედეგია, რომ ჩვენს ისტორიოგრაფიაში არ არის დადგენილი ამ პერიოდის მთავარი პოლიტიკური მოვლენების შინაარსი და ზუსტი ქრონოლოგიური თანმიმდევრობა, ამიტომ ამ საკითხებზე საგანგებო შეჩერებას აუცილებლად ვთვლით.

ვახტანგ მეხუთე – შაჰ-ნავაზი – ქართლის ტახტზე მეორე მაჰმადიანი მეფე იყო, რომელმაც სათავე დაუდო ქართლში ბაგრატიონთა მუხრან-ბატონთა შტოს მეფობას. როგორც ცნობილია, ქართლის სამეფო ტახტზე გამაჰმადიანებული ბაგრატიონების დასმით შაჰის კარმა უფრო მოქნილი პოლიტიკის წარმოება დაისახა მიზნად, ვიდრე უშუალო შემოტევა და სამხედრო ზემოქმედება იყო. ხანგრძლივმა ბრძოლებმა თვით ირანის დიდი მბრძანებელი შაჰ-აბას პირველიც კი დაარწმუნა, რომ ქართველი ხალხის საბოლოო დამორჩილება, საქართველოში „ქართველობის“ ამოგდება სამხედრო რეპრესიებით შეუძლებელი იყო. ამიტომ უკვე მის დროსვე შეიგვალა აშკარა შემოტევის პოლიტიკა ფარული შემოდგევის მცდელობით. დამპყრობელი ამ დროიდან ქართველობის წინააღმდეგ ხმალთან ერთად „წყალობითაც“ მოქმედებდა. მისი საბოლოო მიზანი იგივე იყო – ქვეყნის გამაჰმადიანება-ასიმილაცია. ასეთი ფარული შემოდგევის პოლიტიკა კიდევ უფრო სახიფათო იყო ქართული ფეოდალური საზოგადოებისათვის და იგი უკვე იწყებდა თავისი ნაყოფის გამოღებას, რაც პავლე ალექსოვსაც შეუნიშნავს:

«Как взял шах Кахет и разорил его, завладел и Картель и посажает ханов от христианов грузинцов, которые побусурманились, и по малу все бояре картелинские побусурманились, тово ради, что бы они имели честь свою и вотчины»¹²⁷.

მაგრამ ეს იყო შესვენების პერიოდი, რაც ხანგრძლივი ბრძოლით მოღლილ ქვეყანას აუცილებლად სჭირდებოდა ფიზიკური თუ სულიერი ძალების აღსადგენად. ქართველი პოლიტიკოსების დიდი ნაწილი იძულებული იყო შაჰის ერთგულ ვასალად მოეჩვენებინა

¹²⁶ დ. კ ა ჭ ა რ ა ვ ა, ვახტანგ მეხუთის საგარეო პოლიტიკის საკითხისათვის, კრებ. „ქართული სამეფო-სამთავროების საგარეო პოლიტიკის ისტორიიდან“, I, თბ., 1970. იხ. ჩვენი რეცენზია ამ კრებულზე: „მე-55 – 18 საუკუნეების საქართველოს საგარეო პოლიტიკის ისტორიის საკითხები“, ცისკარი, 1972, № 9.

¹²⁷ იხ. „ადწერილობა“ 15v.

თავი, ფარულად კი ქართული საქმე ეკეთებინა, საქართველოს მომავლისთვის საბრძოლველად მოემზადებინა იარაღი. ამ დასს ქვეყნის აღდგენა-გამოხსნისათვის მომავალ ბრძოლაში ძლიერი მოკავშირე სჭირდებოდა. ბუნებრივია, მათ ასეთად ისევ რუსეთი მიეჩნიათ. მართალია რუსეთთან კავშირმა ქართველ პოლიტიკოსებს არაერთხელ გაუცრუა იმედი, ამის თვალნათელი მაგალითი თეიმურაზის ბედი იყო, მაგრამ აქამდე ამ კავშირის შედარებით ნაკლებშედეგიანობას თავისი გამართლებაც ჰქონდა – რუსეთი ჯერ კიდევ შორს იყო საქართველოდან, რუსეთსა და საქართველოს შორის არსებობდა მეტად ვრცელი მტრული გარემო, რომლის გადალახვას არამარტო გეოგრაფიული პირობები აძნელებდა. იმიერკავკასიაში მოსახლე მრავალრიცხოვანი მთიელი ტომები, რომლებიც სულ უფრო და უფრო ექცეოდნენ ოსმალეთისა და ირანის გავლენის ქვეშ, ძნელად გადასალახავ დაბრკოლებას ქმნიდნენ რუსეთის საქართველოსთან დაკავშირების საქმეში. თანაც რუსეთის ყურადღება აქამდე დასავლეთისაკენ იყო მოქცეული და აღმოსავლეთში აქტიური ჩარევისთვის მას არც საშუალება ჰქონდა და არც ხალისი, მაგრამ ყველაფრიდან ჩანდა, რომ ეს მდგომარეობა შეიცვლებოდა და რუსეთი აღმოსავლეთის ასპარეზზეც აქტიურად ამოქმედდებოდა.

ქართველი პოლიტიკოსები, რომლებიც რეალისტურად აფასებდნენ საქართველოს რუსეთთან დაკავშირების პერსპექტივას, პირველ რიგში იმიერკავკასიის მთიანეთის საკითხს აყენებდნენ. პავლე ალექსოელი თავის აღწერილობაში დიდ ადგილს უთმობს სწორედ ამ იმიერკავკასიის მთიანეთის მდგომარეობის აღწერას და დაჟინებით უმტკიცებს რუს პოლიტიკოსებს, რომ აუცილებელია იმიერკავკასიის მთიანეთის რუსეთის გავლენის ქვეშ მოქცევა, აუცილებელია გზის გახსნა რუსეთსა და საქართველოს შორის. რა თქმა უნდა, ამას ანტიოქელი არქიდიაკონი თავისი ინიციატივით არ აკეთებდა. იგი ქართველი პოლიტიკოსების წინადადებას და თხოვნას გადასცემდა მოსკოვის სამეფო კარს: «Вся Грузия молят вашего царского величества да будет ее дело. И нас молили да будем заступники в том деле вашему царскому величеству, чтоб путь чист был из дГрузеи до Терека сухим путем» (14. V).

პავლე ალექსოელი არ ასახელებს ქართველ პოლიტიკოსებს, თუ ვინ იყვნენ ისინი, ვინც მას ასეთ შუამავლობას თხოვდნენ, მაგრამ არაპირდაპირი მონაცემების გათვალისწინებით ამის დადგენა ძნელი

არ უნდა იყოს. ჩვენ ვთვლით, რომ ამათში, პირველ რიგში, ვახტანგ V უნდა ვიგულისხმოთ და აი რატომ.

მართალია ვახტანგ V ირანის შაჰის მიერ იყო ქართლის ტახტზე დასმული, მაგრამ მას შემდეგ, რაც ქართლის ამ ახალმა მეფემ საქართველოში თავისი ხელისუფლება განიმტკიცა, მისი და ირანის შაჰის კარის მიზნების შეთანხმება სულ უფრო და უფრო შეუძლებელი ხდებოდა. ირანის შაჰის კარი ქართლის გაყიზილბაშებს ესწრაფოდა და მას უფრო აწყობდა ქართლი დაქსაქსული და დასუსტებული ყოფილიყო, ვიდრე ერთიანი და ძლიერი. შაჰს სურდა ქართლის დიდებული ფეოდალები მისი ხელისშემყურენი ყოფილიყვნენ და არა ქართლის მეფის ერთგული ყმები, რის მისაღწევად ირანის მესვეურები ყველაფერს აკეთებდნენ. ვახტანგ მეხუთემ კი მიზნად დაისახა ძლიერი მეფის ხელისუფლების შექმნა, ურჩი ფეოდალების დათრგუნვა, ხელსაყრელი პოლიტიკური პირობების გამოყენება მთელს საქართველოზე თავისი ძალაუფლების გასავრცელებლად¹²⁸ და, რაც ყველაზე უფრო საგულისხმოა, საქართველოში ირანის გავლენის შემოღწევის აღკვეთა. ეს გამაჰმადიანებული მეფე ყოველმხრივ უწყობდა ხელს მის მიერვე კათალიკოსად დასმული თავისი ბიძაშვილის დომენტისა და ქართლის დედოფალ მარიამის ქრისტიანულ მოღვაწეობას.

ქართლის მეფის ასეთი განწყობილება შაჰის კარის ყურადღების გარეთ არ დარჩენილა. ამიტომ იყო, რომ ამ დროისათვის შაჰი უკვე ეჭვით უყურებდა ვახტანგს. მისი ბრძანებით თბილისს ახალი გალავანი შემოავლეს, რათა ქართლის მეფის კარი ყიზილბაშური გარნიზონის მეთვალყურეობის ქვეშ ყოფილიყო მოქცეული. ამის მიუხედავად ვახტანგი განუხრელად ადგა თავის პოლიტიკურ გეზს, თუმცა გარეგნულად თავს შაჰის ერთგულად აჩვენებდა. გასაგებია, თუ რა დიდი მნიშვნელობა ექნებოდა მისთვის ძლიერ მოკავშირეს, რომელიც გარკვეული პოლიტიკური შემოზრუნების შემთხვევაში ზურგს გაუმაგრებდა მას. ასეთ რეალურ ძალად მხოლოდ რუსეთი ჩანდა. ხანგრძლივი გამოცდილებით აშკარა შექმნილიყო, რომ რუსეთი მხოლოდ მაშინ შესძლებდა დახმარებოდა საქართველოს, თუ იგი თავის საზღვრებს კავკასიონს მოაბჯენდა და დაიკავებდა გზას თერგიდან საქართველომდე. უამისოდ კი, რუსეთის მხრივ დიდი სურვილიც რომ ყოფილიყო, საქართველოს ასპარეზზე ირან-ოსმალეთთან დაპირისპირება მას არ შეეძლო ირა-

¹²⁸ ეს საკითხები სპეციალურად აქვს განხილული დ. კაჭარავას ზემოთ დასახელებულ გამოკვლევაში – „ვახტანგ V-ის საგარეო პოლიტიკის საკითხისათვის“.

ნის ყმა ქართლის მეფის რუსეთთან ოფიციალური დაკავშირება, მანამ სანამ ამ უკანასკნელს რეალურად დახმარების გაწევა არ შეეძლებოდა, ვახტანგის მხრივ მხოლოდ ავანტიურა იქნებოდა და ვერავითარ სასურველ შედეგს ვერ მოიტანდა. ამიტომაც არის, რომ პავლე ალექსოელი ქართლის მეფის სახელს არ ახსენებს, თუმცა მისი და მისი თანამოაზრეების თხოვნას კი გადასცემს მოსკოვს. ეს რომ ასეა ამას შემდეგი ფაქტები გვაფიქრებინებენ.

როგორც დავინახეთ, ვახტანგ მეფე მხოლოდ მაშინ დაინტერესდა ანტიოქელი მღვდელმთავრებით, როცა მელეტისგან შეიტყო, რომ ისინი მოსკოვში იყვნენ მიწვეულნი. მეფემ მელეტი იმერეთში არ გაუშვა, ალბათ იმის შიშით, რომ ისინი იქიდანვე არ წასულყვნენ რუსეთში და პატრიარქი მაკარიოსი თავისთან ქართლში მოიწვია. პატრიარქს მოწვევის წერილი გაუგზავნა ქართლის კათალიკოსმა დომენტიმაც. მოსკოვში მიმავალ აღმოსავლელ მღვდელმთავრებს წასვლის წინ ახლო ურთიერთობა აქვთ დამყარებული მეფე ვახტანგის (შაჰ-ნავაზის) კართან. ჩვენ ზემოთ მოვიტანეთ საბუთი იმის შესახებ, რომ ქართლის მეფე სინას მთის მთავარეპისკოპოსს უბრუნებს მამულს, რომელიც ერთ დროს ამ მონასტერს ეკუთვნოდა, მაგრამ იმჟამად უკვე სხვა მფლობელების ხელთ იყო. მეფემ ეს მამულები შეისყიდა და სინას მთის მონასტერს კვლავ შესწირა.

პატრიარქი მაკარიოსი, როდესაც მოსკოვში წასვლას გადაწყვეტს, რატომღაც ერიდება შემახას გზით წასვლას და არჩევს უფრო ძნელ გზას – მთების გადალახვით. ბუნებრივია დაისვას კითხვა, იმიტომ ხომ არ ერიდება ანტიოქელი პატრიარქი ქ. შემახაზე გავლას, სადაც შაჰის ერთგული ხანი ზის, რომ შიშობს ირანელ ხელისუფალთა მხრივ რეპრესიებსა და დაკავებას? შეიძლება იგი შიშობდა, რომ ვაი თუ სპარსელებმა შეიტყონ ის დავალება, რაც მას ვახტანგ მეფემ მისცა მოსკოვთან მოლაპარაკების შესახებ და შეიძლება მას მართლაც მიჰქონდა ფარულად ქართლის მეფისაგან საჩუქრები რუსეთის მეფისათვის გადასაცემად, რასაც ასე დაჟინებით ამტკიცებდა რუსეთში მათთან ერთად ჩასული ქართველი აზნაური მათე, რომელიც თავს მარიამ დედოფლის ძმისშვილად და ლევან დადიანის მემკვიდრედ ასაღებდა? და ბოლოს, როდესაც მაკარიოსმა საერთოდ უარი თქვა რუსეთში გამგზავრებაზე, საქმეში აქტიურად ჩაერია დედოფალი მარიამი და სწორედ მისი მეცადინეობით დათანხმდა ანტიოქელი პატრიარქი რუსეთში წასვლას.

იმავე მათეს მტკიცებით მარიამ დედოფალს მისთვის რუსეთში წასაღებად ბეჭდით დამოწმებული წერილიც მიუცია¹²⁹.

ქართველმა პოლიტიკოსებმა კარგად იცოდნენ მაკარიოს ანტიოქელის დიდი ავტორიტეტი რუსეთის მეფის კარზე, ამდენად მას დიდი სამსახურის გაწევა შეეძლო მათი ჩანაფიქრის განხორციელებისათვის. პატრიარქს უნდა დაერწმუნებინა რუსეთის სახელმწიფოს მესვეურნი, რომ „მესამე რომი“ მოვალე იყო აქტიურად დახმარებოდა მძიმე მდგომარეობაში ჩავარდნილ ქრისტიანულ საქართველოს, რომელსაც გამაჰმადიანების საფრთხე ადგა, რომ პირველ რიგში საჭირო იყო საქართველოსთან მისასვლელეზის დაკავება, იმიერკავკასიაში ციხეების ჩადგმა და ჯარების ჩაყენება, გზის გახსნა თერგიდან საქართველომდე. თუ ამის აღთქმას ვერ მიიღებდნენ, ქართველი პოლიტიკოსები რუსეთის განწყობილებას მაინც შეიტყობდნენ. მაკარიოს შეეძლო ყოველივე ეს გაეკეთებინა ისე, რომ ვახტანგ V ოფიციალურად არსად გამოჩენილიყო. წინააღმდეგ შემთხვევაში შესაძლებელი იყო ამ ამბავს ირანის შაჰის ყურამდე მიეღწია, რასაც ქართლის მეფისათვის მძიმე შედეგები მოჰყვებოდა. ვახტანგ მეხუთეს მიერ რუსეთთან ოფიციალური მოლაპარაკების გამართვა ირანისადმი ღალატს უდრიდა. გავიხსენოთ როსტომის მაგალითი. როდესაც თვით შაჰის სანქციით მან მოსკოვში ელჩობა გაგზავნა, მაშინვე გავრცელდა ხმა, რომ როსტომი შაჰს ღალატობს და განუდგაო. იგივე როსტომი ჩვენ აქ გამოგვადგება კარგ ანალოგიად. ხომ ცნობილია, რომ არსენი სუხანოვს ტფილელი ეპისკოპოსი ელისე ატყობინებდა: თუ რუსი ხელმწიფე ყუმუხებს დაიპყრობს, კახეთიც მისი იქნება და ქართლიც მას დაემორჩილებაო. და რაც მთავარია, გაოცებულ სუხანოვს ქართველი კათალიკოსი მოახსენებდა, რომ თუ ხელმწიფე მოისურვებს ჩვენი ქვეყნის დაკავებას, როსტომ ხანი ამის მოხარულიც კი იქნებაო¹³⁰. ირანის ისეთი თავგამოდებული მომხრეც კი, როგორიც როსტომი იყო, მხოლოდ შექმნილი ისტორიული პირობების გამო იყო ირანული ორიენტაციისა და შეცვლილ ვითარებაში არ იყო წინააღმდეგი რუსეთთან დაახლოებისა.

ყოველივე აღნიშნულის შემდეგ ვფიქრობთ, უსაფუძვლო არ უნდა იყოს ჩვენი ვარაუდი, რომ იმ ქართველ პოლიტიკოსთა შო-

¹²⁹ თ. ტი ვ ა ძე, ერთი ეპიზოდი XVII საუკუნის 60-ანი წლების რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან, კრებ. „ქართული სამეფო-სამთავროების საგარეო პოლიტიკის ისტორიიდან“, I, თბ., 1970, გვ. 103.

¹³⁰ М. Пол и е в к т о в. К вопросу о сношениях Ростом с Москвою, еნიშკის მოამბე, V – VI, თბ, 1940, გვ. 525.

რის, რომელთა თხოვნასაც გადასცემდნენ რუსეთის მთავრობას მაკარიოსი და პავლე ალექსოელი, პირველ რიგში უნდა ვიგულისხმოთ ვახტანგ V. ამ ვარაუდს კიდევ უფრო გვიმტკიცებს ამ პერიოდში ვახტანგ მეფისა და ერეკლე ბატონიშვილის ურთიერთობის ფაქტების განხილვაც.

1660 წელს მოსკოვიდან წამოსული და ასტრახანში გაჩერებული ერეკლე ბატონიშვილი 1661 წლის ზაფხულიდან უკვე თუშეთშია (და არა 1660 წლიდან, როგორც ეს აქამდეა მიღებული სამეცნიერო ლიტერატურაში)¹³¹. ერეკლე იწყებს ენერგიულ ბრძოლას კახეთის დასაკავებლად. კახეთი 1663 წლამდე მართალია სამმართველოდ გადაცემული ჰქონდა განჯის ხანს, მაგრამ ფაქტიურად ვახტანგ მეხუთეს ემორჩილებოდა: „...არამედ კახეთი თუცა ეპყრა მურთუხალი-ხანს (უნდა იყოს – მურთაზა ყული-ხანს, – ნ. ა.), გარნა უფრო მორჩილებდეს მეფესა ვახტანგს და იყუნენ წინაშე მისსა“ – წერს ვახუშტი. ხოლო მას შემდეგ რაც არჩილი იმერეთიდან წამოიყვანეს და შაჰ-აბას მეორეს ეახლა (1663 წ.), კახეთი ამ უკანასკნელს გადასცეს (არჩილი გაამაჰმადიანეს და შაჰ-ნაზარ ხანის სახელი მისცეს). ამ ამბების მომსწრე ფარსადან გორგიჯანიძე წერს: შაჰმა „კახეთი არჩილს უბოძა და კახეთს გაგზავნა. ქართლში მამა მეფობდა და კახეთში შვილი ბატონობდა“¹³². ამიტომ კახეთის დასაკავებლად ბრძოლა ერეკლე ბატონიშვილს მამაშვილთან მოუხდა. იგივე ფარსადანი აღწერს ამ ბრძოლებს: „ბატონიშვილი ერეკლე თუშეთიდან კახეთში დამით მამაშვილს თავს დაესხა და მრავალი კაცი მოიკლა, ზოგნი გაიქცნენ და ზოგნი შაჰნავაზ მეფესა და მის შვილს ბატონს არჩილსთან გათენებამდისინ იბრძოლეს და მეფე ადგილით ვერ დასძრეს. რა გათენდა დააძახეს, დაფანტული ლაშქარი მოგროვდა და ჯარი თუშთ უკან გაადევნეს და მიეწივნეს და მრავალი თუში მოკლეს და წანაღები ნაშოარი გააყრევინეს და ბატონიშვილს ერეკლეს ვერ წაეწივნეს და მეფე და კახი ბატონი ქალაქს მოვიდნენ და თუშების თავები ყაენს გაუგზავნეს“¹³³.

ფარსადან გორგიჯანიძის ამ ცნობას ადასტურებენ რუსი ელჩებიც, თ. მილოსლავსკი და თ. ნარბეკოვი, რომლებიც სწორედ ამ დროს ირანში იმყოფებოდნენ. ისინი ჯერ კიდევ ირანისკენ

¹³¹ დ. კ ა ჭ ა რ ა ვ ა. ვახტანგ V-ს საგარეო პოლიტიკის საკითხისთვის. გვ. 131.

¹³² ფარსადან გორგიჯანიძის ისტორია. გვ. 64.

¹³³ ი ქ ვ ე, გვ. 64 – 65.

მიმავალნი შემახაში იყვნენ გაჩერებულნი, (1664 წ. თებერვალ-ში), როდესაც მათ გაუგიათ შაჰ-ნავაზისა და ერეკლე ბატონიშვილის შებრძოლების შესახებ, ხოლო ირანში ჩასვლის შემდეგ მათ თვითონ უნახიათ შაჰ-ნავაზის მიერ შაჰთან გამოგზავნილი ამ ბრძოლაში დახოცილი თუშების მოჭრილი თავები. აი, როგორ აღწერენ ისინი თავიანთ აუდენციას ირანის შაჰთან მოსკოვის მეფისადმი მოსახსენებელ ანგარიშში: „ჩვენ, შენი ყმები, შაჰს წესისამებრ მივესალმეთ და შაჰმა გვიბრძანა მარჯვენა მხარეს, თავის მახლობელი სამი ადამიანის გვერდით სკამებზე ჩამოვმსხდარიყავით. შებინდებისას შაჰის კარვის წინ ასამდე მოჭრილი, ძელზე ჩამოცმული ადამიანის თავი ჩამოატარეს. ასე თქვეს, თითქოს თბილისის შაჰნავაზ-ხანმა ქართველი უფლისწულის ხალხი და თუშები დაამარცხა როდესაც ისინი საქართველოს მიწა-წყალს მოადგნენო და ის მოჭრილი თავები შაჰთან გამოგზავნა საცნობებლადო. ხოლო როდესაც ჩვენ, შენი ყმები, ხელმწიფევ, შაჰისაგან შინ წავედით ჩვენმა ხალხმა, ხელმწიფევ, შენს ყმებს, ჩვენ, გვითხრა: როდესაც ძელზე ჩამოცმული ის თავები შაჰის კარვის წინ გაატარეს, მათ ახლოს გაიარეს და კარავთან მიაყუდეს და ისინი (ელჩების მსახურები) ხედავდნენ, რომ ყველა მოჭრილი თავი კი არ გაუტარებიათ, ჩამოცმული კიდევ ბევრი იყოო“¹³⁴.

ფარსადანი გადმოგვცემს მეორე ბრძოლის ამბავსაც, კერძოდ, „მეორეს გაზაფხულს კიდევ ერეკლე ბატონიშვილი მარტყოფს მოუხდა ცოტას კაციითა. მეფემ ლაშქარი შეიყარა, თათრის ჯარიც მოიშველა და უჯარმის ბოლოს ომი აჰკიდეს და სიცოტავით (ერეკლემ) ქართველთ ვედარ გაუძლო და ისრევ თუშეთს წავიდა და დედა მისმან თორღის ციხე უკუიჭირა და კახნი ზოგნი თან გაჰყვნენ და ზოგნი ციხეში შეჰყვნენ. შვიდს თვეს მეფე ლაშქრით ციხეს გარ შემოადგა და ვერ აიღო. მაგრა ციხიდანნი შეჯერდნენ. ერთ ღამეს დედოფალმა თუშური ჩოხა ჩაიცვა და საფთე მშვილდისარი შემოირტყა, ბოხოხის თუშური ქუდი დაიბურა და ციხიდან ჩამოვიდა და მეფის ლაშქარში გაერია და თუშეთს მოვიდა...“¹³⁵. ვახუშტის ეს ამბები განსხვავებულად აქვს გადმოცემული. იგი მხოლოდ ერთ ბრძოლას მიუთითებს, რომელიც მისი მტკიცებით ურიათუბანთან მომხდარა: „იძლია ერეკლე და ლტოლვილი შევიდა თორღის ციხესა შინა. ხოლო ქართველნი გაბრუნდნენ და

¹³⁴ თ. ტ ი ვ ა ძ ე, XVII სუკუნის საქართველოს პოლიტიკური ისტორიიდან. მაცნე. ისტ. არქ., ეთნ. და ხელ. ისტ. სერია, № 4, 1971. გვ. 51.

¹³⁵ ფარსადან გორგიჯანიძის ისტორია, გვ. 65.

აუწყეს შინაოზს: მან შეიკრიბნა სპანი და შთამოვიდა კახეთს და მოადგა ციხესა თორლისასა. მაშინ შემჭირდნენ მეციხოენი, რამეთუ იყო დედით ერეკლე მუნ. ამისთვის ევედრა დედა ერეკლესი შანაოზ მეფესა, რათა მისცეს გზა და განუტეოს. მან უსმინა და განუტევა ფარულად და მივიდა კვალად თუშეთსავე¹³⁶. ვახუშტის აღრეული აქვს ამ ამბების თარიღიც. ერთგან იგი 1663 წ. უჩვენებს, ხოლო მეორეგან – 1664 წელს¹³⁷. ფარსადან გორგიჯანიძისა და რუსი ელჩების ცნობებით შეიძლება ეს თარიღები დაზუსტდეს. როგორც აღვნიშნეთ, 1664 წლის თებერვალში რუსმა ელჩებმა შემახაში შეიტყვეს ერეკლესა და შაჰ-ნავაზს შორის პირველი შებრძოლების ამბავი. მათ იმავე წელს უკვე შაჰის კარზე ნახეს ამ ბრძოლაში დახოცილთა მოჭრილი თავები, რაც კარგად ემთხვევა ფარსადანის ცნობას, რომ ამ ბრძოლის შემდეგ შაჰ-ნავაზმა და არჩილმა „თუშების თავები ყაენს გაუგზავნეს“. ფარსადანი ერეკლესა და შაჰ-ნავაზს შორის მეორე ბრძოლას და თორლის ციხის აღყის დაწყებას აღნიშნავს მეორე წელს ე. ი. 1664 წლის გაზაფხულზე (ეს ალყა 7 თვეს გაგრძელებულა). მისივე მტკიცებით, ციხეში მხოლოდ ერეკლეს დედა, დედოფალი ელენე იყო გამაგრებული, ერეკლე კი უკვე თუშეთში იყო თავშეფარებული. დედოფალმა თვითონ მოახერხა ფარულად ციხიდან გაღწევა. ვახუშტის მიხედვით კი იგი შაჰ-ნავაზთან გამოცხადებულა და მისი და მისი შვილის უვნებლად გაშვება უთხოვია. ვახუშტის მონათხრობს დ. კაჭარავა გარკვეულ ყურადღებას მიაქცევს და სვამს კითხვას: „რატომ გაუშვა ვახტანგმა ერეკლე უვნებლად, როდესაც შაჰისაგან მისი შეპყრობა ჰქონდა ნაბრძანები და გარდა ამისა ერეკლე მისი პოლიტიკური მოწინააღმდეგე იყო?... ამ დროს საქართველოში ჩამოვიდნენ მაკარი ანტიოქელი და პავლე ალეპოელი, ამ გარემოებითაა ჩვენი აზრით ნაკარნახევი ვახტანგის ლოიალური დამოკიდებულება ერეკლესადმი“¹³⁸ – ასკვნის ახალგაზრდა მკვლევარი. მას მოაქვს ზემოაღნიშნული ჩვენი მოსაზრება, რომ ვახტანგ V მაკარიოსის საშუალებით ცდილობდა არაოფიციალურად დაკავშირებოდა რუსეთს, რომ რუსეთში მიმავალ პატრიარქს ქართველმა პოლიტიკოსებმა გარკვეული თხოვნა დააბარეს და დასძენს, რომ „იმ დროს, როდესაც ვახტანგი მაკარი ანტიოქელის საშუალებით რუსეთთან დაახლოებას ცდილობდა, არ შეეძლო ერეკლეს შეპყრობა. ერეკლეს მფარ-

¹³⁶ ქართლის ცხოვრება, II, ჩუბინოვის გამოც., გვ. 126, შეად. გვ. 52.

¹³⁷ ი ქ ვ ე, გვ. 126. შეად. გვ. 52.

¹³⁸ დ. კ ა ჭ ა რ ა ვ ა, დასახ. წერილი, გვ. 131.

ველად რუსეთი გამოდიოდა... ვახტანგი რუსეთს საქართველოს მომავალ მოკავშირედ თვლიდა და არ სურდა მასთან ურთიერთობის გაფუჭება. განსაკუთრებით მაშინ, როცა მაკარი ანტიოქელს სპეციალურ დავალებას ატანდა რუს ხელმწიფესთან¹³⁹.

მკვლევარის ეს მსჯელობა მართალი იქნებოდა, ვახუშტის ზემომოტანილი ვერსია უდავოდ რომ მტკიცდებოდა და თანაც ქრონოლოგიურ შეუსაბამობას რომ არ ჰქონდეს ადგილი. თორღას ციხის ალყის ამბები, როგორც დავინახეთ, 1664 წლით თარიღდება, ხოლო მაკარიოსის რუსეთში წასვლა გაირკვა მხოლოდ 1665 წელს. მართალია მაკარიოსი საქართველოში 1664 წ. ჩამოვიდა, მაგრამ სულ სხვა მიზნით (შესაწირავების შესაგროვებლად) და მხოლოდ აქ მიიღო მან მელეტის ხელით მოსკოვში მიწვევა. მელეტი კი, როგორც ზემოთ დავინახეთ, საქართველოში ჩამოვიდა 1665 წლის 1 ოქტომბერს. ამდენად, თორღასთან დგომის დროს ვახტანგმა ჯერ კიდევ არ იცოდა, რომ მაკარიოსი რუსეთთან მოციქულად გამოადგებოდა.

1666 წელს ბრძოლაწაგებული ერეკლე ბატონიშვილი რუსეთში ბრუნდება. იგი მოსკოვში ჩადის ივნისის თვეში¹⁴⁰. უფრო გვიან მოსკოვში ჩადიან პატრიარქებიც. თ. ტივადის მიერ მიკვლეული მასალებიდან ჩანს თუ რა ახლო ურთიერთობა ჰქონია დამყარებული ერეკლეს მაკარიოსთან და პავლე ალექსოელთან, აგრეთვე იეროდიაკონ მელეტისთან (დაწვრილებით იხილეთ თ. ტივადის წერილში „ერთი ეპიზოდი XVII საუკუნის 60-ანი წლების რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან“¹⁴¹). ბუნებრივია ვიფიქროთ, რომ ერეკლე ეცდებოდა ხელი შეეშალა ქართლის სამეფო კარის მოსკოვთან დაკავშირების საქმისათვის და მისი გავლენით მაკარიოსმა და პავლე ალექსოელმა შეიძლება ისეთი გულმოდგინება აღარ გამოიჩინეს ამ საქმის განხორციელებაში, რის იმედიც ქართლის პოლიტიკოსებს ჰქონდათ. ამ ამბის მსხვერპლი ხომ არ შეიქნა აზნაური მათე, რომელიც ციმბირში გადაასახლეს და შემდეგ სიკვდილითაც დასაჯეს?

ამ კითხვებზე პასუხის გაცემა ახალი მასალის გამოვლინებას და სპეციალურ კვლევა-ძიებას მოითხოვს.

¹³⁹ დ. კ ა ჭ ა რ ა ვ ა. დასახ წერილი. გვ. 132 – 133.

¹⁴⁰ გ. პ ა ი ჭ ა ძ ე, მასალები..., საისტორიო მოამბე, № 23 – 24, გვ. 160.

¹⁴¹ ქართული სამეფო-სამთავროების საგარეო პოლიტიკის ისტორიიდან, I, თბ., 1970, გვ. 98 – 122.

§

მოსკოვში პატრიარქი მაკარიოსი და მისი თანმხლები პირები მაშინ ჩავიდნენ, როდესაც რუსეთის პოლიტიკოსთა თვალში საქართველოს საკითხი განსაკუთრებულ მნიშვნელობას იძენს. კერძოდ, როგორც ზემოთ უკვე აღვნიშნავდით, XVII საუკუნის 60-ანი წლებისათვის რუსეთსა და თურქეთს შორის ურთიერთობა მეტისმეტად დაიძაბა და იგრძნობოდა, რომ მალე საომარი ასპარეზი თურქეთისაკენ იქნებოდა გადატანილი რუსეთის მესვეურები ინტენსიურად იწყებენ საქართველოს შესახებ რუსეთის დაზვერვის მიერ წინა წლებში შეგროვილი მასალის შემოწმება-დამუშავებას და თურქეთთან მომავალ ომში საქართველოს გამოყენების საკითხის შესწავლას. ამ საქმეში დაუფასებელი სამსახურის გაწევა შეეძლოთ საქართველოდან ჩასულ პატრიარქებს და მათი ამაღლის წევრებს.

რუსეთის სახელმწიფოს მიერ XVII საუკუნის განმავლობაში საქართველოში წარმოებული დაზვერვითი მუშაობა სპეციალურად აქვს შესწავლილი პროფ. მ. პოლიევქტოვს თავის შრომაში «Экономические и политические разведки Московского государства XVII в. на Кавказе» (Тбилиси. 1932 г.).

აქ იგი ძირითადად ემყარება საელჩო პრიკაზის საქმეებს, რადგან სხვა პრიკაზების საქმეებში სათანადო მასალას ვერ პოულობს. კერძოდ, საიდუმლო საქმეთა საგანგოს (приказ тайных дел) შესახებ შენიშნავს: «В 50-х, 70-х годах XVII века близкое отношение имел к ведомству Иностранных дел, как вообще ко всем отраслям государственного управления, существовавший тогда приказ Тайных дел. Для интересующего нас вопроса, однако, этот последний приказ большого значения не имеет»¹⁴².

ეს მსჯელობა არ არის სწორი. საიდუმლო საქმეთა საგანგოს (პრიკაზის) ფონდები საქართველოში რუსეთის დაზვერვითი მუშაობის წარმოებისა და საქართველოს აღწერილობის შესახებ მნიშვნელოვან მასალას შეიცავენ. როგორც ცნობილა, საგარეო საქმეთა საგანგოს (საელჩო პრიკაზის) გამგებლობაში¹⁴³ შედიოდა

¹⁴² მ. პოლიევქტოვის დასახელებული ნაშრომი, გვ 5.

¹⁴³ „საპრიკაზოების“ სისტემა რუსულ ისტორიოგრაფიაში საკმაოდ კარგად არის შესწავლილი. კერძოდ, საელჩო პრიკაზის შესახებ არსებობს ს. ბელოკუროვის სპეციალური გამოკვლევა «О посольском приказе» Чтения в обществе истории и древностей российских 1906 г., кн. III, არის ცალკე გამოცემაც). მის მიერვე არის დაწერილი სპეციალური თავი საელჩო პრიკაზის შესახებ წიგნში «Ичерк исто-

ძირითადად უცხოეთის ქვეყნებთან დიპლომატიური ურთიერთობის წარმოება. კერძოდ, რუსი ელჩების გაგზავნა და მათი სათანადო ინსტრუქციებით აღჭურვა, უცხოელი ელჩების მიღება და მათთან წინასწარი მოლაპარაკების წარმოება, ყველა საქმის განხილვა, რაც დაკავშირებული იყო რუსეთში მყოფ უცხოელ ვაჭრებთან და სხვა. საელჩო პრიკაზშივე განსახილველად და მეფისათვის მოსახსენებლად მზადდებოდა უკან დაბრუნებული რუსი ელჩების მოხსენებანი და ანგარიშები, აქვე ხდებოდა ამ მასალების დაცვა-შენახვა. XVI – XVII სს. განმავლობაში ძირითადად ეს პრიკაზი აწარმოებდა საქართველოსთან ურთიერთობის პრაქტიკულ მხარეს და სწორედ მის არქივებში გროვდებოდა როგორც საქართველოსთან დიპლომატიური ურთიერთობის წარმოების დაწვრილებით მასალები, ისე საქართველოს შესახებ ყოველგვარი ინფორმაცია. გასაგებია, რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის პრობლემით დაინტერესებული მკვლევარნი პირველ რიგში ამ საგანგის ფონდებს მიმართავდნენ და ამდენად დღეისათვის ეს მდიდარი მასალა ჩვენს ისტორიოგრაფიაში სათანადოდ არის გამოყენებული. მაგრამ XVII საუკუნის საქართველოს შესახებ მასალა სხვა პრიკაზების საქმეებშიც არის დაცული. ამ მხრივ პირველ რიგში უნდა მივუთითოთ საიდუმლო საქმეთა საგანგის (პრიკაზის) ფონდებზე, სადაც დაცულია პავლე ალექსეის მიერ შედგენილი საქართველოს აღწერილობაც.

საიდუმლო საქმეთა საგანგის (პრიკაზი) დაარსებულ იქნა 1654 წელს მეფე ალექსი მიხეილის ძის მიერ. ამ პრიკაზის შექმნა ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ღონისძიება იყო რუსეთში მეფის ხელისუფლების აბსოლუტისტურ მონარქიად გარდაქმნის გზაზე¹⁴⁴. კერძოდ, ამ პრიკაზს უშუალოდ მეფე განაგებდა და განსხვავებით სხვა პრიკაზისაგან მასში მონაწილეობას არ ალბინებდა დიდგვარიან ბოიარებს. ამ პრიკაზის დანიშნულება იყო კონტროლის გაწევა სხვა პრიკაზებისა და სახელმწიფო დაწესებულებების საქმიანობისადმი. მის განსაკუთრებულ მოვალეობას შეადგენდა შეემოწმებინა რუსი დიპლომატების მოქმედებანი და მათი ინფორმაციების სისწორე. იგი კონტროლს უწევდა საელჩო პრიკაზის მთელ საქმიანო-

рии Министерства Иностранных дел» (С.-Пб.. 1902). XVII საუკუნის რუსეთის ისტორიის შესახებ შექმნილ უახლოეს შრომებშიც სათანადოდ დახასიათებულია როგორც სხვა პრიკაზების, ისე საელჩო პრიკაზის ფუნქციები და საქმიანობა (იხ. მაგ. Очерки истории СССР, XVII век. 1955, გვ. 366 – 384 და სხვ.).

¹⁴⁴ Очерки истории СССР, XVII век, стр. 370; И. Я. Г у р л я н д, Приказ великого государя Тайных дел, Ярославль, 1902.

ბას, თვით რუსი ელჩების მთელ საქმიანობასაც კი, ვალდებული იყო შეემოწმებინა ელჩების მიერ მიწოდებული ინფორმაციის სისწორე. აღსანიშნავია, რომ მეფე ალექსი მიხეილის ძე, არ ენდობოდა რა სხვა საგანგიოთა მოხელეებს, ნიკონის გასამართლებაში მონაწილეობის მისაღებად ჩამოსულ პატრიარქებთან ურთიერთობას მხოლოდ ამ საგანგიოს მეშვეობით ახორციელებდა. როგორც მიუვითიებდით, საქართველოში წარმოებულ დაზვერვით მუშაობას ძირითადად საელჩო პრიკაზი ხელმძღვანელობდა და რუსეთის სამეფო კარი საქართველოს მდგომარეობას იცნობდა ამ პრიკაზის მიერ შეგროვილი ინფორმაციის მიხედვით. ბუნებრივია, რუსეთის სამეფო კარი საიდუმლო საქმეთა საგანგიოს მეშვეობით ეცდებოდა ამ ინფორმაციის სისწორის შემოწმებას და დაზუსტებას. ამ შემთხვევაში საქართველოდან ჩამოსულ პატრიარქებს და მათი ამაღლის წევრებს შეეძლოთ უძვირფასესი ცნობები მიეწოდებინათ ამ საგანგიოს მოხელეებისათვის. რუსი პოლიტიკოსები არ დააყოვნებდნენ მიემართათ თხოვნით საქართველოში საკმაოდ ხანგრძლივად ნამყოფი სტუმრებისათვის, რომ მათთვის გადაეცათ ცნობები ამ ქვეყნის შესახებ. ჩანს საიდუმლო საქმეთა საგანგიოს მოხელეებმა გარკვეული კითხვართაც მიმართეს პატრიარქ მაკარიოსს და ამ უკანასკნელმაც ამ კითხვებზე პასუხის მომზადება დაავალა თავის ძეს არქიდიაკონ პავლე ალეპოელს, რადგანაც ეს უკანასკნელი აგროვებდა ასეთ მასალებს მთელი მათი მოგზაურობის პერიოდში. ცნობილია, რომ ასეთი ხასიათის მასალების შეგროვების საფუძველზე შეიქმნა პავლე ალეპოელის მიერ დაწერილი თხზულება რუსეთში მათი პირველი მოგზაურობის შესახებ.

პროფ. ნ. პოლიევქტოვს თავის ზემოაღნიშნულ გამოკვლევაში: „Экономические и политические разведки Московского государства XVII в. на Кавказе“ დადგენილი აქვს, რომ საგარეო საქმეთა საგანგიოს (საელჩო პრიკაზის) მოხელენი საქართველოდან და საერთოდ კავკასიიდან ჩასულ პირებს დაჰკითხავდნენ ხოლმე სპეციალური კითხვარის მიხედვით, რომელშიც მოცემული იყო ის კითხვები, რაც რუსეთის პოლიტიკოსებისათვის იყო საინტერესო¹⁴⁵. მაგალითად, 1665 წელს მოსკოვში ჩავიდა ერეკლე ბატონიშვილის ელჩი მიტროპოლიტი ეპიფანე. მან გზად გაიარა ერთ დროს რუსეთის მიერ იმიერკავკასიაში ჩადგმულ ციხე-ქალაქ „ჩეჩენზე“, რუსეთის პოლიტიკოსებმა დაწვრილებით გამოკითხეს ეპიფანეს და მის თანმხლებ პირებს ამ ციხე-ქალაქის შესახებ. ჩვენ აქ მოვიტანთ ამ

¹⁴⁵ М. Полиевктов, даხასი ნაშრ., გ. 19 – 28.

კითხვა-პასუხს რადგან იგივე კითხვებზე პასუხს იძლევა პავლე ალეპოელიც თავის აღწერილობაში: «173 г. апреля в 12-де указал великий государь... спросить грузинского митрополита Епифания и грузинцев и тушинцев, которые с ним приехали, про город Чечень, давно ли он разорен и далеко-ль от Терка и от Гребней и кто ныне тем местом владеет. И грузинский митрополит Епифаний и грузинцы и тушинцы сказали – город Чечень был великих государей... российских, был поставлен у реки Чечени от Терка в полтретьех днищах, а до Гребней в полднище. И разорен в давних годах, а от чево и кто его разорил, того они не ведают. И ныне на том месте вал земляной есть. А блиско де того города ныне поселился деревнею кумыцкой мурза Алкан, а на Тереке у него дан в оманаты племянник его. И как де они ехали Из Туш, и у того мурзы были. И тот де мурза для царского величества им учинил почесть и корм им дал и провожатых до Гребней послал. И приказывал с ним митрополитом великому государю... известить, чтоб великий государь пожаловал, не велел его с людьми его с того места, где он ныне поселился блиско города Чеченя согнать. А он де великому государю... служить рад и в аманаты на Терек даст сына своего. А от того де места, где тот мурза живет и где был город Чечень, до Туш, где ныне царевичь Миколай Давидович живет, днище езду. А меж Туш и города Чеченя стоят два кабака горских кистичант, а людей в них с двести человек. И от тех горских людей им проезд нужен, без подарков никою не пропускают. А подарки де емлют большие»¹⁴⁶.

აქ მოტანილ დაკითხვის ოქმს თუ შევადარებთ პავლე ალეპოელის „აღწერილობის“ სათანადო ადგილს (იხ. ტექსტი, გვ. 12 r – 14 v). დავინახავთ, რომ პავლე ალეპოელიც იგივე საკითხებზე მსჯელობს. ეს შეიძლება აიხსნას მხოლოდ იმით, რომ საიდუმლო საქმეთა საგანგიოს მოხელეებმა იგივე კითხვებით მიმართეს პავლე ალეპოელს, რა კითხვებიც მასზე ადრე საგარეო საქმეთა საგანგიომ დაუსვა ერეკლე ბატონიშვილის ელჩს. როგორც ჩანს, საიდუმლო საქმეთა საგანგიოს იმიერკავკასიის იმ რაიონის შესახებ საელჩო პრიკაზში დაცული ცნობების შემოწმება აინტერესებდა.

მ. პოლიევქტოვს მოტანილი აქვს ის კითხვებიც, რომლებიც დაუსვეს საელჩო პრიკაზის მოხელეებმა მოსკოვში ჩასულ თეიმურაზის ელჩს მიტროპოლიტ ნიკიფორეს სამეგრელოს შესახებ. კერძოდ ეს კითხვებია:

¹⁴⁶ М. Полиевктов. Дасახ. ნაშრ., გვ. 22.

1. В которых местах та дидианская земля, к которым государствам прилегла.

2. И кто в них начальник, и сам ли собою владеют или под которым государем в подданстве.

3. И которая у них вера.

4. И что в ней родится и какие товары, и сколь та земля велика.

5. И каким нравом люди и какова людна¹⁴⁷.

პავლე ალექსოელის მიერ შედგენილი აღწერილობაც ძირითად ნაწილში ფაქტიურად ამ კითხვებზე პასუხის გაცემას წარმოადგენს. იგი თავისი აგებულებით მკვეთრად განსხვავდება როგორც პავლე ალექსოელის პირველი თხზულებისაგან, ისე მაკარიოს ანტიოქელის მიერ შედგენილი საქართველოს აღწერილობისაგან. ამის საფუძველზე ბუნებრივია ვიფიქროთ, რომ საიდუმლო საქმეთა საგანგის მოხელეებმა პავლე ალექსოელს გადასცეს გარკვეული კითხვარი, რომელშიც მოცემული იქნებოდა ის კითხვები, რაც რუს პოლიტიკოსებს აინტერესებდათ. კერძოდ „აღწერილობაში“ გაცემულია პასუხები შემდეგ ძირითად კითხვებზე: საქართველოს საშინაო-პოლიტიკური მდგომარეობა (რა და რა პოლიტიკური ერთეულებისაგან შედგება, ვინ დგას თვითეული სამეფო-სამთავროს სათავეში, რომელია მათი დედაქალაქები და სხვა), საერთო გეოგრაფიული დახასიათება (მდებარეობა, სიდიდე, საზღვრები); ცალკეული სამეფო-სამთავროების მიხედვით მათი მდებარეობა და გეოგრაფიული დახასიათება (საზღვრები, მდინარეები, რელიეფის თავისებურება), რა და რა საეპისკოპოსოებია თვითეულ სამეფო-სამთავროში და რა წმინდა ნაწილები ინახება იქ, ქვეყნის ბუნებრივი სიმდიდრე, მადნეული, რა მცენარეები ხარობენ და რა ცხოველებია იქ გავრცელებული. ცალკე საკითხადაა მოცემული კავკასიის მთიელთა მდგომარეობა: რა და რა ტომებისაგან შედგებიან ისინი, როგორია მათი სარწმუნოება, აგრეთვე, ცალკეული სამეფო-სამთავროს საგარეო-პოლიტიკური მდგომარეობა, მათი ერთმანეთთან ურთიერთობა, დამოკიდებულება თურქეთთან და ირანთან. ცალკეა გამოყოფილი ლეკთა საშამხლოს საკითხი და სხვა.

პავლე ალექსოელი თავის აღწერილობაში არ იფარგლებოდა მხოლოდ რუს პოლიტიკოსთა კითხვებზე პასუხის გაცემით. იგი საკუთარ მოსაზრებებსაც იძლევა და ერთგვარ შუამავლად გამოდის კავკასიის ხელისუფალთა და რუსეთის სამეფო კარს შორის. კერძოდ, იგი დაჟინებით ამტკიცებს, რომ რუსეთის სახელმწიფოებ-

¹⁴⁷ М. Полиевктов, დასახ. ნაშრ., გვ. 26 – 27.

რივი ინტერესებისათვის აუცილებელია იმიერ კავკასიაში თერგი-დან საქართველოსკენ მიმავალ გზაზე ძველი ციხე-სიმაგრეების აღდგენა და იქ ჯარების ჩაყენება, კავკასიის ხალხებში ქრისტიანობის აღდგენა-გავრცელება და აქ თურქეთის გავლენის აღმოფხვრა და სხვა.

პავლე ალექსოელის მიერ შედგენილი აღწერილობა დაწერილი იყო ბერძნულ ენაზე. იგი მაშინვე უთარგმნიათ რუსულად. ჩვენამდე მოაღწია მხოლოდ ამ თარგმანმა. თარგმნის დროს ზოგიერთი საკუთარი სახელი დამახინჯდა, თუმცა მათი დიდი ნაწილის აღდგენა ადვილად ხერხდება.

ტექსტისათვის

ЦГАДА, ფონდი № 27, საქ. № 542. საქმეს აქვს სათაურად:
«Описание Грузии, представленное архидиаконом Павлом,
сыном антиохийского патриарха Макария».

ხელნაწერი შედგება 3 რვა-რვა ფურცლიანი რვეულისაგან რვე-
ულები ერთად არიან აკინძულნი. ბოლო ხუთი ფურცელი დაუწე-
რელია, ასე რომ ხელნაწერი მოიცავს სულ 35 დაწერილ გვერდს.
პირველი ფურცელის recto-ზე მხოლოდ სათაურია, შესრულებუ-
ლი ხელნაწერის ხელით:

«Перевод 3 греческого письма что подал антиохийского
патриарха Макария сын Павел в н(ы)нешнем во РОЕ году
февраля в КЗ ден(ь)».

ხელნაწერი შესრულებულია XVII საუკუნის ხელით ე. წ.
«скоропись»ით.

ტექსტი ქვეყნდება ძველი რუსული ტექსტების პუბლიკაციის
საერთოდ მიღებული წესების მიხედვით. კერძოდ, მთლიანად და-
ცულია ხელნაწერის მართლწერის თავისებურებანი, გარდა შემდე-
გი გამონაკლისისა: თანხმოვანზე დაბოლოვებულ ყველა სიტყვას
ბოლოში ჩამოცილებული აქვს ასო „ზ“ ასოები „ზ“, „გ“, „ი“, „მ“,
და „ა“ შეცვლილია შესაბამისი ასოებით „ე“, „კ“, „ი“, „ფ“
(ან „ტ“) და „ო“; ქარაგმები გახსნილია და ჩამატებული ასოები
მოტანილია კვადრატულ ფრჩხილებში: ყველა სტრიქონზევითა ასო
ჩამოტანილია სიტყვებში აღნიშვნის გარეშე; ციფრის აღმნიშვნელი
სლაგური ანბანის ასოები შეცვლილია არაბული ციფრებით; წი-
ნადადების დასაწყისი სიტყვების და საკუთარი სახელების პირველი
ასოები მთავრულითაა მოტანილი. ზოგიერთ შემთხვევაში დატოვე-
ბულია მთავრული ასოების ტექსტისეული ხმარება; სქოლიოებ-
ში მითითებულია ხელნაწერის აშკარა შეცდომები.

В Грузинской земле суть пять государств.

Первая именуется Имерет; и тамо обретается г[о]с[у]д[а]р[ь] Панкратей¹, который низводится от Пангратиани – первые ц[а]ри грузинские. И тамо есть пр[е]ст[о]л каталикоса Абхази. И сие ц[а]рство есть посреди Грузинские земли.

Второе г[о]с[у]д[а]рство – Кахет, что было пр[е]стол Тейму-Раза² ц[а]ря.

Третье г[о]с[у]д[а]рство – Картел. И столица сего есть в Тефлизе. И тут обретается второй каталикос.

2 в Четвертое – Менгрелиа, г[о]с[у]д[а]рство Даддианово. |

Пятое – Гуриа, вне Грузии, который разделит река великая Корион³.

И вся Грузинская земля есть от реки Алазана и от Кахетские пределы и кизылбашские до Опхазиа. Ходу двадцать пять дней в длину, в ширину шесть дней. От запада разделит гора великая⁴, которая есть за Грузинского землею; а от востока разделит гора, которая именуется Ялбус⁵.

О Мегрелии.

3 г Мегрелская земля в длину десять дней от реки Конские до Опхатцкого г[о]с[у]д[а]рства, где жеб пр[е]стол был опхазиев. | В ширину до Черного моря четыре дни. И образ есть сей земли яко лук и подобно Волоской и Мунтянской⁶ землям 3 горами и 3 Дуном рекою.

Имеет шесть рек великих и ходят по них кораблями⁷.

Первая река Кодор, вторая – Галинзга, третья – Енгур, четвертая – Хоб, пятая – Тихур, шестая – Конская.

Об Имеретии.

Имерет имеет одну реку великую, именуется Регион; есть и иные реки менши той. И все реки Имеретский и Мегрелский впади в черное море. |

3 в О Картели.

Картел имеет три реки великих: одна миткуари? Другая – Лиахр⁸, третья – Кечия⁹.

О К а х е т е*.

Кахет имеет две реки: одна Арагви, розделит пределы Картелские от Кахету; другая река Алазан. Сии реки впали в Фалимское** море¹⁰.

О М е н г р е л и и.

Колики епископы? имеет шесть еп[и]ск[о]пов: первый – Скоиндел, второй – Мукуел, третий – Педиел, четвертой – Цаншел, | пятый – Хуиел, шестой—Трандел. 4 r

В первой еп[и]ск[о]пии, который имянуется и Мартуил¹¹ зане обретаеца тамо кроме чеснаго древа едина рубаха окровавлена*** от тех младенцев, которых побил Ирод¹² за Хр[и]ста, а имя тому младенцу было Мартуил¹³.

Вторая епископия есть создания от греческого ц[а]ря Андроника Комнина¹⁴ и обретаеца тамо мощи – руки и ноги архидьякона Стефана¹⁵.

В третьей еп[и]скопии обретаеца пр[е]ч[и]стые б[о]горо[д]иц[ы] образ, что зовется влахерской¹⁶. И лице и руки ее есть что плоть ч[е]л[о]в[е]ческая. А та еп[и]ск[о]пия имянуется Пед[и]ел. |

Четвертое еп[и]ск[о]пия Цаишел. 4 v

В пятой еп[и]ск[о]пии есть риза б[о]городицына¹⁷ и таким именем имянуется, есть взе живописное; И есть от чеснаго древа с пол аршина и видится три древа совокуплены: пекф, кедерь, кепарис.

В шестай еп[и]ск[о]пии Трандела есть рука святыя Варвары и от чеснаг[о] древа и мощи святых многих во образах¹⁸.

И от сие еи[и]ск[о]пии до пр[е]ст[о]ла Апхазий четыре дни ходу. И тамо обретаеца и двориет – великая ц[е]рк[о]вь¹⁹, которую основал первозванный апостол Андрей²⁰ и потом ц[а]рь Иустиниан²¹ | ту Ц[е]рковь поновил. И тамо хоцит каталикос со архiereеми своими и творят св[я]тое великое миро. 5 r

* ტექსტშია – о Кахете.

** მე-17 საუკუნის რუსულ ხელნაწერებში ასო «ф» ხშირად იხმარებოდა «х» და «хв» ბგერების აღსანიშნავად აქაც უნდა იკითხებოდეს «хвалимское».

*** ეს სიტყვა სტრიქონს ზევით სწერია.

Град Анакови²² и близ тово града на берегу* Черного моря обретаецца ц[е]рк[о]вь и гл[агол]ют по преданию отцев их, что тамо погребен св[я]тый ап[о]стол Кананит²³. И вси тамошние люди имеют т[амош]н[о]й ц[е]ркви великую честь. И как нечестивии плениша Грузи и Опхазию, п[е]ренесли пр[е]ст[о]л каталикосов в Кутатис жити вместе с ц[а]рем Понгратием.

5 v Обретаецца еще м[о]н[а]ст[ы]рь, где гробы | Дадановы²⁴. И длань св[я]т[о]го Иоанна Пр[е]дт[е]чи и гортань с частью волосов от бороды²⁵ и от честнаго древа и многие св[я]тых мощи и св[я]тые иконы пречюдные.

Есть м[о]н[а]ст[ы]рь святого великомученика** Георга²⁶; и деже по вся годы приносит по волю невидимо пред ц[е]рк[о]вь в 10 день ноября м[е]с[я]ца, которые и мы видехом своими очесами²⁷. И литургисахом в тои день и сотвориша великое торжества малыи и велиции.

Менгрелия еще есть богатодательное | место. Шолку много; железа; винограду на древесах; и зверей всяких.

О И м е р е т и и

Имерет есть преславный ц[а]рский пр[е]стол, имеющ великия благодати, зане есть выше о всея Грузинские земли; воздух здрав и место красно, богато от всяких плодов и овощей. Грады каменные, крепкие; руды серебрянной и железной много, 6 v только от страху нечистивых необ'являют. Родитца | и шелку много.

Имеет шесть еп[и]ск[о]пии:

Первое Кутате[л]и, еже есть великая ц[е]рк[о]вь, строена от Давида ц[а]ря Курополата²⁸, чюдная ц[е]рк[о]вь и зело велика, мраморные столпы белые и зеленые резные; иконы старые чюдотворные, яко-же влахернская.

Второе еп[и]ск[о]пия Гилатели²⁹, м[о]н[а]ст[ы]рь чюдный и красный. Есть образ пречистые б[о]г[о]р[о]д[и]цы, что написал евангелист Лука. Есть еще икона св[я]того великам[у]ч[е]ника Георгия, обложена вся и с тридесяти серебряник, что продал 7 r Хр[и]ста Июда; есть | еще посреди великог[о] кр[е]ста от злата

* ტექსტშია «неберегу».

** სიტყვის პირველი ნაწილი («велико») ტექსტში სტრიქონს ზევით სწვრივ.

что принесли волфи* в Вифлеом пресв[я]тые б[о]г[о]ро[д]и[и]це; есть и мощи св[я]тых много. Таког[о] м[о]н[ас]т[ы]ря и такой ц[е]рк-ви не есть ни одно подобно им, колико суть в Грузех создание в длину и в ширину и великий камень. Созда Давыд ц[а]рь³⁰ грузинский, яко же пишут ветхие кн[и]ги, сю обитель. Егда нечестивый хотеша пленити Грузию и тогда ц[а]рь Давыд при-иде в Русию и поклонися и вопроши помощи и давали ему великую силу и пошел и изгна нечестивых от места своего и и свободи от них³¹. |

Третья еп[и]ск[о]пия обретаетца в горе Раче, где есть путь русской. Тамо есть и ц[е]рк[о]вь овятого Николы пречюдная и красна³².

Четвертая еп[и]ск[о]пия под горами Соанскими³³; близ есть тамо гроб св[я]т[о]го Максима исповедника и деже бы сослан соучеником своим³⁴. И от туду течет река Конская.

Пятое еп[и]ск[о]пия во имя святого Георгия имянуется³⁵.

Шестое митрополия есть. |

В К а р т е л и

8 r

есть епископов 12 и другой каталикос Грузинской. Есть ц[е]рк[о]вь зело чюдная³⁶, которую созидали первый ц[а]ри Гру-зинские Вактан[г] и Коркасар³⁷, поучением пр[е]п[одо]бные Нины. И обретается в той ц[е]ркви во един репиду золотой един гвоздь, что при распятии вл[а]д[и]ки Хр[и]ста и две веревки, которыми связан был Хр[и]ст[о]с. И от крови Хр[и]стовы и от чеснаго древа много. Есть еще на правой стране в сей ц[е]ркви един велик столп и зело украшен. И в том столпе обретается хитон Хр[и]ст[о]в. Якоже является в Грузинских книгах и гл[а]гол[ют], что воины оны, который быша | при страсти Хр[и]-
ст[о]вы грузинцы.

8 v

Есть еще и сей Картелинское место благодатны; имеет руду серебряную и иные; п шолку много, и кпячую воду. И от многого пленения, что сотвориша Турки и Кизылбаши в Кар-тел и Кахете, пропали многие мощи св[я]тых и запустошися ц[е]ркви. А осталос[ь] три чюдные вещи: един м[о]н[ас]т[ы]рь св[я]т[о]го великомученика Евстафия³⁸, и деже приносит по вся-кой год на праздник ево по оленю. И торжествует вес[ь] народ

* აქაც ასო «Ф» «хв»-ს მაგოვრად არის ნახმარი.

9 r для того чюда. И некогда показа святыи велие чюдо и умроша турки | и татары многи до шестьдесят тысяч; егда приходиша пленити грузинскую землю и от того страха болше на то место неприходиша.

Второе есть м[о]н[а]ст[ы]рь св[я]того Исихия³⁹, который был от новых двенадесат ап[о]ст[о]лов, иже посла антиохийкий патриарх некоторым временем от Месупотамии в Грузии да научить хр[и]стиан и кинжц. от них созда по одному м[о]н[а]ст[ы]рю в Картели и в Кахете. И сей св[я]тый Исихей на всякий год в четверток на сырной н[е]д[е]ле показывает чюдо и есть гроб ево
9 v под ц[е]рк[о]вью | и в праздник ево во время б[о]жественные литургии пред собранием всему народу по великий вход оле чюдесе и зыдет от мощей св[я]того едина часть и з гроба сквоз[ь] стену иногда рука, иногда нога, иногда и иная часть и примет архиерей в руки свой и со многоговением и трепетом целует вест[ь] народ. И после б[о]жественные литургии пред всем народом невидимо бывает чюдо велик и страшное.

Третье тамо близ обретаетца м[о]н[а]ст[ы]рь крепкой; в нем же есть святая глава святого ап[о]стола Фомы и
10 r мощи | святых многие.

О Ка х е т е

В Кахете есть 2 митрополии и 7 еп[и]ск[о]пии.

Первая митрополия Аливердель, второе – Бедебель, Еп[и]ск[о]пии первая архиеп[и]ск[о]пия Ростонел, вторая – Св[я]тые Троицы, третия – Никотсменделюююю* четвертая – Черемел, Пятое – Некречелис, шестая – Хаджисниелис, седмая – Дишель⁴⁰.

В первой митрополии Аливерделю был сударь вл[а]д[и]ки
10 v Хр[и]ста, и егда пле | ниша место шах Аббас и взяли тот сударь со иными чесными вещами.

Во второй митрополии Бедебель есть мощи пр[е]п[о]д[о]бные и равноап[о]ст[о]льные** Нины, что кр[е]ст[и]ла в Грузех вес[ь] народ. И пленения ради нечестивог[о] шах Аббаса погибоша многия ц[е]рк[в]и и м[о]н[а]ст[ы]ри и честные св[я]тые вещи и осмьдесят тысяч ч[е]л[о]в[е]к погибоша.

* აქ ერთი სიტყვა ამოშლილია.

** «и равноапостольные» – სტრიქონს ზემოთ სწერია.

О г[о]с[у]д[а]рстве Гурии

Гурия есть малое г[о]с[у]д[а]рство за Рион река, в пределе
вне Грузии в подданстве | мепу имеретийского и есть 4 епис- 11 г
копии и один митрополит; есть там и м[о]н[а]ст[ы]рь хороший,
где погребаются г[о]с[у]д[а]ри⁴¹, имеет и от чеснаг[о] древа
много и многие святых мощи.

О горе Ялбузе

Живут в той горе 18 языков. Начинается от Апхазии.
Ахпазана (sic) суть два г[о]с[у]д[а]рства; одно г[о]с[у]д[а]рство
в подданстве у Дадыана меигрелского и суть христиане именем,
но не крещены. Поклоняются св[я]тым иконам и почитают 11 в
ц[е]ркви. А тово ради некрещены, | что нет у них вл[а]д[ы]ки,
ни св[я]щенников.

Другое г[осу]д[а]рство есть нечестивый и близ из живут
оллани, авазги, зикхи, черкесы, леки, соанн; и есть великие
недрузи Мегрелию и восхищают и пленят их. Еще под имере-
тскою властью есть 2 роды Соаны и суть хр[и]стияне. Имеют
Ц[е]ркри и св[я]щенники и архиереи и суть поданыи. Второй
род есть за рекою Рион и суть самовластны; еще два рода
есть что имянуются Оси; одно есть меж Имерет и Картели и
суть | крещены и имеют св[я]щеники, а другой род некрещены 12 г
и близ их живут Твелети.

И сия роды все держат великий пост. И имеют ц[е]ркви
великие. И почитают св[я]тые иконы, а за то, что не
имеют добрых епископов и св[я]щенников исправить их,
свирепы стали и суть подданы к мепу и дань дают и под
властью Картели. О сей горы есть савины иекавиты⁴², который
держат литургию св[я]т[о]го Иякова, брата Господня⁴³.

О Кахете 12 в

Владеет ц[а]рь кахетский о края горы до конца, от яко-
виты, что имянуются Хепсурии и иной род, что имянуются
Туши и суть хр[и]стияне православные и други, что зовутся
Диди, и иные имянуются Кести⁴⁴, и отсекле до конца горы
обретаются безбожный Кумыки. Родится в Кахете шолку мно-

- го, железа, олово и медь, а в Тушах обретається руда золотая и серебряная, а от страху нечестивых не об[ъ]являют; от града Торга⁴⁵, где был пр[е]ст[о]ль Теймуразов и отца и деда его, до
- 13 г Туши есть | в 6 часов, а от Туши до ц[а]рского града, что
имянуется Кистет-Шембут⁴⁸ 4 часа, оттуду до великог[о] града, что
имянуется имя его по реке, что течет тамо Сионз⁴⁷, еже
есть создание и поновление бл[а]женные тамяти ц[а]рь Иван
Васильевич⁴⁸ и сей град ныне разорен, токмо основание и рвы
стоят еще и обретається с пят[ь]сот дворов, и владеет ими
един воевода именем Алшан⁴⁹; и егда убиша ц[а]ря Русийско-
го⁵⁰, тогда приидоша на сей град недруги веры н[а]шея лезги
и разориша его и от разорения сего града прияша они
- 13 v у великую силу против хр[и]стианов. | А тот воевода при-
казывал нам многижды, егда были мы в Грузех с великою
клятвою что дапишем вашему ц[а]рскому величеству известно
учинити, яко аще изволишь утвердити град Терек и прочия
Российские казацкие городы и да сохранятся православные
хр[и]стианя Грузи от злотворцев им легзи. Да пошлет ваше
ц[а]рское величество созидати тово града, яко-же п[ре]же и
утвердити с воиском крепко. И тогда поимешь вси распутие,
посляпятца очи вражиа, наипачеже отсечется путь от легзей
- 14 г до Крыму, зане ащеб град | создан и утвержден непроидоша
лезги по всякий день столиками тысячами руским людем пле-
нных от татар и продают в Кизылбаши. Великую силу взяша
лезги от разорения сего града и аще возможно было им сози-
даша бы тот град про себя.

- Приказывал нам паки с клятвою тот воевода с великим
молением, яко да будем мы по нем порутчики, что он будет
раб н[а]шего ц[а]рского величества, якоже и дед его и за
утверждения истины сын его бутет в аманаты в Терки или к
- 14 v Москве. Сей воевода проводи и избави | от многих бед ц[а]р[и]-
цу Елену и ц[а]р[е]вича Николая⁵¹ ради имя в[а]шего ц[а]рского
величества; и есть хр[и]стианолюбив и будет в[а]ш[е]му царс-
кому величеству великая мзда от Б[о]га и прибыл ц[а]рствию
и вся Грузиа молят в[а]шего ц[а]рского величества да будет
се дело. И нас молили да будем заступники в том деле
н[а]шему ц[а]рскому величеству, чтоб путь чист был из Грузей
до Терка сухим путем.

Те г[осу]д[а]рства что писахом, которые суть в горах,
неимеют себе главы и потеряша веру право | славную, молят 15 г
в[а]ше ц[а]рское величество: да будеши им глава и да покло-
нутся тебе и примут веру хр[и]стианскую и кр[ес]тятся.

В сих горах есть много руд золотых и серебряных и
иных, но за что неимеют главы, боятся объявит[ь].

От их архиерей никто в те горы не ходили, ниже видели,
что от страха. Но мы были тамо телесно и ходили и кр[е]сти-
хом многие тысящи душ мужског[о] и женского полу, юных и
старых до осми десять лет и болши и тецаху с великим бл[а]-
гоговением и теплою любовию крещахуся; и невмениша снегу
и мрза | нивочто. 15 v

Еще ведомо да будет вашему ц[а]рскому величеству, что
как взял шах Кахет и разорил его, завладел и Картель и по
сажает ханов от хр[и]стианов грузинцов, которые побусурмани-
лис[ь], и по малу все бояря картелинские побусурманилис[ь]-
тово ради, что бы они имели честь свою и вотчины.

Менгrelия и Гурия незахотели быть подданными мепу,
якож и прежде поклонилася в подданство турку, и дают на
всякой год вместо дани по сороку тысяч локоть⁵² остари* и по
три ч[е]л[о]в[е]ка, а Гурия дает по пятисот | тарелей**⁵³ на год. 16 г

А мепа Пангратай, зане что ослепили ево недрузи его и
остался без силы; иде хан Тифлиский на него. И сег[о] ради
поклонился турку и дает на год по несколько ч[е]л[о]в[е]к
людей, чтобы был ему помощником в нуждах его.

И за что не имеет Грузи главы, 0 том ратуют друг на
друга и на всякой год что в Кизылбашах и в Турках полоне-
ников бльши десяти тысяч.

О шевкале лe[г]з и н[с]кoм

Сей род живут на крае сее горы, прямой турки, суниди,
Хр[и]стианоборцы. | Веру держат что турки и татары. И дела у 16 v
них иново нет, токмо красти и пленити в Кахете хр[и]стианов

* ეს სიტყვა ხელნაწერის არშიაზეა განმარტებული როგორც: «полотно тои-
кое».

** ამ სიტყვის ადგილას ხელნაწერში ჯერ სხვა სიტყვა ყოფილა, რომლისგანაც
დარჩენილია მხოლოდ ასო «ნ». ეს სიტყვა ამოშლილია და მის ადგილას ტექსტისვე
ხელით წერია «тарелей».

- грузинцов и русских с Терка и иных городов. И якоже имеют татары в вере их похвалу ратовати на хр[и]стиянов всегда и пленити а во уничижение и в стыд нам хр[и]стияном. Также и они егда увидят хр[и]стиянина болново и немощного от труда или от глада, ссекут ево вместо жертвы поганому их богу и хто от них убиен будет, почитают его яко мученика по вере
- 17 r их; также и сей род горше татаров творят | нетокмо убьют хр[и]стиянов, но и кровь его пьют – первое, а второе умывают лице свое тою кровию за безбожие свое. Егда бл[а]женные памяти Теймураз ц[а]рь жив был, всегда с ним бился, и как ево не стало, укрепишася они и беспрестанно пленят хр[и]стияков. И за что град строения бложенные памяти ц[а]ря Ивана Васильевича есть разорен, зовемый Сиунз, имеет великую волю и ходят в Крым и в Черкесы и торгуют и покупают полоняников русских. И колико время были мы в Шемахе беспрестанно
- 17 v привозили по пятисот и по тысячи полоненников, яко мы | сами видели своими очми и не токмо сие, но и школы имеют и живут ходжи и посадят полоняников молодых и учатся да навькнут скверной вере их, которые ходят Черкесские страны и учат тамошних людей и мешут на них Яды своя смертоносныя и нихто как они не хотят пеши до сквернаго гроба Махметова молитися; и над сими сказывал нам един еп[и]ск[о]п старый от Мегрелия, бл[а]гоговеен и б[ла]гочестив, что хотел приитти к великому г[осу]д[а]рю к Москве и от их страху возвратился и от пр[е]дт[е]чева м[о]н[а]ст[ы]ря из Мегрелии некоторые братья, |
- 18 r которые в плену были у них восм лет у алани и зикхи и сказывали нам со страхом б[о]жиим, что впреж них временах у тех родов турской веры не было, токмо те ходжи, которые ходят к ним и научат их что хотят, от них приняли и турскую веру. Сей род кумыки не любят Кизылбашев по вере их и друг друга проклинают, токмо ради купли меж ссбою, чтоб полоненников продати и нупити и тово ради меж себя держат мир, зане и нуды нет иново места где купля и продажа сотворит[и].
- 18 v В том месте есть горы все каменные | и невозможно сеяти ничто, для того, что не родитца, токмо в поле, которое есть от Терка до Дербени сеют и во время жатвы собирают хлеб в бегут в горы. Свидетель есть бог, что и мы страха их ради

жили толикое время в Шемахе зане невозмогахом проити; и сказывали нам некоторые люди, что говорили и говорит Шевкал: как бог мне дает в руки мол тех патриархов, которые держат золотые посохи, Росиа вся в руках моих будет.

Кони добрые имеют и посылают в Астарахан в подарок и емлют из Астарахани всякую потребу, и мы как были многое время на бусах по морю и от жажды было померли и со великим страхом послали мы за возню с людми, что б воды пресной добыть, а они были готовы и ожидали нас, чтоб попали в руки их. И на н[а]ших посланных* людей приступиша со оружием и мало не плениша их; а мы от жажды и от бури морской яко мертвы были. И их было много множества собрано и молили б[о]га своег[о], чтоб бусы выкинуло из моря бурею да пленят нас. |

19 r

Во всех турских книгах пишет сице, что говорил ложный пророк Магметь, якоже Турки восточные будет взяти ц[а]рство Греческое, потом придет время и будут руский роды с калмыки и возмут ц[а]рство от рук их.

19 v

* ეს სიტყვა ხელნაწერს სტრიქონ ზემოთ სწერია

საკუთარ სახელთა საძიებელი

Аббас шах – 10v.	Дадиянн – 2 г, 5 v, 11 г.
Абхазия (Апхазия, Опхазия) – 2 г. 2 v, 3 г, 4 v, 5 г, 11 г.	Дербен (д) – 18 v.
Авазги – 11 v.	Диди – 12 v.
Алазани – 2 v, 3 v,	Дишель (Гншель?) – 10 г.
Анакови (град) – 5 г.	Дунай река – 3 г.
Алани – 18 г.	Евстафий (великомученик) – 8 v.
Аливердель – 10 г.	Елена царица – 14 v.
Алшаи – 13 г.	
Андрей апостол первоизванный – 4 v.	Зикхи — 11 v, 18 г.
Андроник Комнин – 4 г.	
Антиохийский патриарх – 9 г.	Иван Васильевич (царь) – 13 г.
Арагви – 3 v.	Имерет – 2 г, 3 г, 6 г, 11 г, 12 г.
Астрахан – 19 г.	Ингур – 3 г.
Ахпазана – 11 г.	Иоан Предтеча – 5 v.
	Ирод – 4 г.
Бедбель (Бедебель) – 10 г, 10 v.	Исихнй (св.) – 9 г.
	Иустиниан царь – 5 г.
Вактан (г) Коркасар – 8 г.	Июда – 7 г.
Варвара (св.) – 4 v.	Ияков, брат господня – 11 v.
Внфлеом – 7 г.	
Влахернский – 4 г, 6 v.	Калмыки – 19 v.
Воло(х)ская земля – 3 г.	Канаит (апостол) – 5 v.
	Картел – 2 г, 3 v, 8 г, 8 v, 12 г, 15 v.
Галиизга – 3 г.	Кахет – 2 г, 2 v, 3 v, 8 v, 10 г, 12 v, 15 v, 16 v.
Георгий (св.) – 6 г, 6 v, 7 v.	Кести – 12 v.
Гилаттли (Гелатели) – 6 v.	Кения – 3 v.
Греческое царство – 19 v.	Кизылбаши – 8 v, 14 г, 18 г.
Грузины – 16 v.	Кистет-Шембут – 13 г.
Грузия, Грузинская земля – 2 г, 2 v, 5 v, 6 г, 7 г, 8 г, 9 г, 10 v, 11 г. 13 v, 14 v.	Кодор – 3 г.
Гурия – 2 v, 10 v, 15 v, 16 г.	Конская река – 2 v, 3 г, 7 v.
	Корион – 2 v.
давид – царь грузинский – 7 г.	Крым – 14 г, 17 г.
Давид – царь Куропалат – 6 v.	Кумыки – 3 г.

Кутатели – 6 v.

Кутатис – 5 г.

Легзи – 13 v, 14 г.

Лезги – 13 г, 13 v.

Леки — 11 v.

Лиарх – 3 v.

Лука евангелист – 6 v.

Магметь – 19 v.

Максим исповедник – 7 v.

Мартуил – 4 г.

Меигрелия – 2 г, 2 v, 3 г, 3 v, 61r,
11 г, 15 v, 18 v.

Месупотамия – 9 г.

Митукуари – 3 v.

Москва – 14 v, 17 v.

Мукуел – 3 v.

Мунтьянская земля – 3 г.

Некречели – 10 г.

Никола (св.) – 7 v.

Николай царевич – 14 v.

Нина (св.) – 8 г, 10 v.

Нинотсминдел – 10 г.

Оллани – 11 v.

Опхазия (ᄆᄆᄆᄆ – Абхазия).

Оси – 11 v.

Пангратиани – 2 г.

Панкратей, Понгратий 2 г, 5 г, 16 г.

Педиел – 3 v, 4 v.

Рача – 7 v.

Регион – 3 г.

Рион река – 10 v, 11 v.

Ростонел — 10 г.

Русия (Росиа) – 7 г, 7 v, 13 г,
13 v, 18 v.

Русские – 16 v, 17 г, 19 v.

Савины некавиты – 12 г.

Святые Троицы монастырь – 10 г.

Сионз (Сиунз) река – 13 г, 17 г.

Скоиндел – 3 v.

Соаиские горы 7 v.

Соаны – 11 v.

Стефан архидиакон – 4 г.

Татары – 9 г, 14 г, 16 v, 17 г.

Твелети (ოჯუ Гвелети?) – 12 г.

Теймураз – 2 г, 12 v.

Терек – 13 v, 14 г, 14 v, 16 v, 18 v.

Тефлиз – 2 г, 16 г, 17 г.

Тихур – 3 г.

Торга – 12 v.

Трандел – 4 г, 4 v.

Турки – 8 v, 9 г, 15 v, 16 г, 18 г,
19 v.

Туши – 12 v, 13 г.

Фалимское (Хвалимское) море – 3 v.

Фома (св.) – 9 v.

Хаджисниели – 10 г.

Хепсурия – 12 г.

Хоб – 3 г.

Христос – 4 г, 7 г, 8 г, 8 v, 10 v.

Хупел – 4 г.

Цаишел – 4 г, 4 v.

Черемел – 10 г.

Черкесы – 11 v, 17 г, 17 v.

Черное море – 3 г, 5 г.

Шевкал легзннский – 16 г, 18 v.

Шемаха – 17 г, 18 v.

Яковиты – 12 г.

Ялбус (Ялбуз) – 2 v, 11 г.

კომენტარები

1. იმერეთის მეფე ბაგრატ IV ალექსანდრეს-მე მეფობდა 1660 – 1681 წლებს შორის. მისი მეფობა აღინიშნება უმაგალითო ფეოდალური ანარქიით. თვითონ ბაგრატი რამდენჯერმე იქნა ტახტიდან ჩამოგდებული და ხელახლა აყვანილი. პირველად იგი ჩამოაგდეს ტახტიდან 1660 წ. მისივე დედინაცვალის – დარეჯან დედოფლის მიერ მოწყობილი შეთქმულების შედეგად, რომლის დროსაც იგი დააბრმავეს. 1663 წ. მან ისევ დაიკავა იმერეთის ტახტი. ამჯერად ბაგრატმა თითქმის 9 წელს იმეფა (1678 წლამდე). პავლე ალექსოელის ცნობები ბაგრატის მეფობის ამ პერიოდს შეეხება (იხ. შესავალი).

2. თეიმურაზ I დავითის-მე, მეფობდა კახეთში 1606 – 1616 და 1634 – 1648 წლებში, ხოლო 1625 – 1632 წლებში ქართლ-კახეთის მეფე იყო. რამდენჯერმე იმყოფებოდა დასავლეთ საქართველოში ემიგრაციაში. იგი დაულაღავად იბრძოდა რუსეთთან საქართველოს მჭიდრო პოლიტიკური კავშირის დამყარებისათვის (იხ. შესავალი).

3. მართალია ტექსტში სწერია „Корион“, მაგრამ აქ აშკარად მდ. რიონი იგულისხმება. რიონის სახელის ასეთი ფორმით მოტანა ალბათ ბერძნული დედნის არასწორი წაკითხვის შედეგია, სადაც მდინარის სახელს წინ დართული ექნებოდა ართრონი „რ“.

4. იგულისხმება არარატის მთა.

5. იალბუზად იწოდებოდა მთლიანად კავკასიონის მთავარი ქედი.

6. პავლე ალექსოელმა თავის მამასთან – მაკარიოს ანტიოქელთან ერთად პირველი მოგზაურობის დროს 1655 წ. გაიარა ვლახეთ-მოლდავეთზე და მოგვცა ამ ქვეყნების საკმაოდ დაწვრილებითი აღწერილობა (იხ. შესავალი). ამ შემთხვევაში ავტორი სამეგრელოს ადარებს მის მიერ ნახულ ვლახეთის ქვეყნებს. მუნტენია ეწოდებოდა ვლახეთის აღმოსავლეთ ნაწილს.

7. დასავლეთ საქართველოში სამდინარო ნაოსნობის შესახებ

იხ. მ გეგეშიძის წერილი „წყლის ტრანსპორტი დასავლეთ საქართველოში“, მიმომხილველი, III, თბ., 1953 წ.

8. „Лиахр“ ფორმაში შეიძლება მდ. ლიახვის ან ლეხურას სახელი ვიგულისხმოდ.

9. რუსული ტექსტის ფორმა „Кечия“ მდ. ქსნის სახელის დამახინჯებული გადმოცემა უნდა იყოს.

10. ხვალისის ზღვა – კასპიის ზღვაა (იხ. Книга большому чертежу, под. ред. К. И. Сербиной, М. – Л., 1950)'

11. ჭყონდიდის ანუ მარტვილის ცნობილი საეპისკოპოსო კათედრა დაარსებულ იქნა X საუკუნის პირველ ნახევარში გიორგი II აფხაზთა მეფის (922 – 957) მიერ. ამ საეპისკოპოსო ცენტრს აღწერს არქანჯელო ლამბერტიც. მისი ცნობით მარტვილის ეკლესია აშენებულია წმინდა მოწამეთა (à Santi Martiri) სახელობაზე და მისი ეპისკოპოსი იწოდება ჭყონდიდლად (იხ. არქ. ლამბერტი, სამეგრელოს აღწერა, იტალიურიდან თარგი ა. ჭყონიას მიერ, თბ., 1938, გვ. 120).

12. იგულისხმება ბიბლიური გადმოცემა იუდეველთა მეფის იროდის მიერ ჩვილ ბავშვთა ამოხოცვის შესახებ.

13. „მარტვილი“ წარმოდგება ბერძნული სიტყვიდან μαρτυς – სპიძ – მოწამე, წამებული. ძველ ქართულში ეს სიტყვა ასეთივე შინაარსით იხმარებოდა. ჭყონდიდის ეკლესიის სახელწოდება – მარტვილი – რა თქმა უნდა, წარმოდგება არა ერთი რომელიმე ბავშვის სახელიდან, არამედ სიტყვიდან „მარტვილი“. იგი თავიდანვე დაარსებულ იქნა წმინდა მოწამეთა სახელობაზე. ტაძარში დაცული იყო წმიდათა მარტვლთა რელიქვიური ნაწილები (ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 265).

14. ანდრონიკე კომნენოსი (1113 – 1185), ბიზანტიის იმპერატორის მანუელ I კომნენოსის ძმისწული და შემდეგ ბიზანტიის იმპერატორი (1183 – 1185) საქართველოში იმყოფებოდა XII საუკუნის 70-ან წლებში გიორგი III-ის დროს (იხ. Дж. Степнадзе, К датировке похода Георгия III в Ширван, საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის მოამბე, 65, № 3, 1972).

„მატიანე ქართლისა“-ს ცნობით მოქვის საეპისკოპოსო საყდარი ააგო აფხაზეთის მეფე ლეონ III-ემ (957 – 967). „ამან (ლეონ) აღაშენა ეკლესია მოქვსა და შექმნა საყდრად საეპისკოპოსოდ, აკურთხა და განასრულა ყოვლითა განგებითა“ (ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 270). პავლე ალექსელის ცნობა ალბათ მოქვის რომელი-

მე წარწერიდან მომდინარეობს. მოქვის კედლებზე ადრე ყოფილა ბერძნული წარწერები. ერთი ასეთი წარწერა ამოუკითხავს 1659 წ. იერუსალიმის პატრიარქს დოსითეოსს, კერძოდ იქ აღნიშნული ყოფილა, რომ ტაძარი მოიხატა იმპერატორ ალექსი კომნენოსისა და დავით აფხაზთა დიდი მეფის (1089 – 1125) დროს (იხ. თ. ყაუხჩიშვილი, ბერძნული წარწერები საქართველოში, თბ., 1951, გვ. 30 – 31). შეიძლება იქ იყო სხვა წარწერაც, რომელსაც დოსითეოსი არ ახსენებს (ზემომოტანილ წარწერის შინაარსსაც იგი ზეპირად იხსენებს) და სადაც მოხსენებული იქნებოდა ანდრონიკე კომნენოსი, როგორც ალბათ ამ ტაძრის განმაახლებელი. დღეს არც ფრესკები და არც წარწერები მოქვის ტაძარში შემორჩენილი არა გვაქვს. კედლები თეთრი ბათქაშითაა დაფარული.

15. წმ. სტეფანე არქიდიაკონი – ერთ-ერთი პირველთაგანი იმ 7 დიაკონიდან, რომლებიც მიჩნეულ იყვნენ ქრისტეს მოციქულებად. ამ წმინდანის ხსოვნის დღეები იყო 4 იანვარი და 27 დეკემბერი.

16. ვლაქერნა (Βλακέρναι-) ეწოდებოდა ქ. კონსტანტინოპოლის ერთ-ერთ უბანს. აქ მდებარეობდა ღვთისმშობლის სახელობის რამდენიმე ეკლესია, სადაც დაცული იყო ღვთისმშობლის ცნობილი ხატები. ბედიში დაცული ვლაქერნის ღვთისმშობლის ხატი დადიანების მთავარ სალოცავად ითვლებოდა (იხ. თ. ჟორდანიას, ქრონიკები..., II, გვ. 131 – 132). 1684 წ. გიორგი III გურიელმა, იმერეთის მეფე ალექსანდრე ბაგრატი-ძის წინააღმდეგ მიმავალმა, გაძარცვა ვლაქერნის ღვთისმშობლის ხატი: „გურიელმან ბრძოლად მიმავალმან, განსძარცვა ხატი ლანერნისა (ვლაქერნისა უნდა, გამოც. შენ.) ღვთისმშობელი, და ჰყო სამკაულად თვისად“ (ვახუშტი, გვ. 318).

17. 1669 წ. ბაგრატ იმერთა მეფე რუს ხელმწიფეს სწერდა ამ პერანგის შესახებ, რომ и видел тоє срачицу пресвятыє богородницы и антиохийской Макарей патриарх... а положил де в том монастыре срачицу пресвятыє богородицы тот же Иверийский царь Давид...“ გ. პაიჭაძე, მასალები... საისტორიო მოამბე, № 23 – 24, გვ. 162 – 163.

ხოზის ეკლესიაში დაცულ ამ რელიქვიას ვახუშტიც იხსენიებს: „აქ (ხოზს) ეკლესიასა შინა მსვენარებს პერანგი ყოვლადწმიდის ღვთისმშობლისა, სასწაულმოქმედი“. (ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 167). ხოზის ეკლესიის კედლებზე დღემდე შემორჩენილია მე-14 – 17 სს. შესრულებული საინტერე-

სო ფრესკები. კერძოდ, ლევან დადიანის პორტრეტული სურათი ოჯახითურთ, ასევე შერგილ დადიანის საოჯახო პორტრეტი, ვამეყ დადიანის ფრესკული პორტრეტი და სხვა.

18. წმინდა ნაწილები ჩვეულებრივ ჩართული იყო ხოლმე ხატებში ამას მიუთითებს მაკარიოსიც, რომელიც აღნიშნავს, რომ საქართველოს ეკლესია-მონასტრებში მრავლად ინახება ხატები, რომლებსაც შუაში დატანებული აქვთ დიდი ან მცირე ამოღრმავებული ადგილი წმინდა ნაწილებისათვის. ამ ამოღრმავებულ ადგილებში ინახება წმინდანთა ნაწილები, რომელთა სახელებიც თავზე აქვთ წარწერილი. (П. Жузе, Грузия в 17 столетии по изображению патриарха Макария, გვ. 45).

19. იგულისხმება ბიჭვინტის ცნობილი ეკლესია. დღემდე დაცული დიდი ზომის სამნავიანი ცენტრალურგუმბათიანი ეკლესია აგებულია XII საუკუნეში, მაგრამ იქვე წარმოებული არქეოლოგიური გათხრებით დადასტურდა უფრო ძველი ეკლესიის არსებობაც. (იხ. შ. ამირანაშვილი, ქართული ხელოვნების ისტორია, თბ., 1961, გვ. 134; თ. მიქელაძე, ბიჭვინტის ორბსიდიანი ეკლესია, მასალები საქართველოს და კავკასიის არქეოლოგიისათვის, III, 1963).

20. იხ. ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 38: „ადერკის მეფობასა შინა მოვიდეს ათორმეტთა წმიდათა მოციქულთაგანნი ანდრია და სჭამონ კანანელი აფხაზეთს და ეგრისს. ხოლო ანდრია მოაქცივნა მეგრელნი და წარვიდა გზასა კლარჯეთისასა“.

21. იუსტინიანე – ბიზანტიის იმპერატორი (527 – 565).

22. ანაკოფია – „ცხომის დასავლით არს ანაკოფია და მდინარე მისი მცირე, გადმომდინარე კავკასიისა და მიმრთველი ზღვისა ეგრეთვე ჩრდილოდამ. ამ მდინარის აღმოსავლით და ზღვის კიდეზედ არს ქალაქი ანაკოფია... არამედ აწ ოკერ არს. და საზღვარი ოდიშისა და აფხაზეთისა ამ ანაკოფიის აღმოსავლით ზღვიდამ მთამდე, შეავლო ზღუდე დადიანმან, აფხაზთა გამოუსვლელობისთვის. გარნა აწ უქმ არს“. (ვახუშტი, აღწერა..., გვ. 169).

23. კანანიტი (მოშურნე) – წოდება ერთ-ერთ 12 მოციქულთაგანის – სვიმონ მოშურნე – ზილოტისა (კანანატი – ებრაულია, ზილოტი – ბერძნული).

საქართველოში სვიმონ კანანიტის საფლავის არსებობას აღნიშნავდა ჯერ კიდევ გიორგი მთაწმინდელი, მხოლოდ იმ განსხვავებით, რომ იგი საფლავის ადგილს მიუთითებდა ნიკოფსისთან, და არა ანაკოფიასთან, როგორც-ეს აღნიშნულია პავლე ალექსოელის

აღწერილობაში. ნიკოფსი იყო უკიდურესი ჩრდილო-დასავლეთის საზღვარი ფეოდალური საქართველოს ერთიანი სახელმწიფოსი. გიორგი მთაწმინდელმა სვიმონ კანანატის საფლავის საქართველოში არსებობის ამბავი მოიტანა ანტიოქიის პატრიარქთან კამათის დროს, როდესაც ამტკიცებდა ქართული ეკლესიის უპირატესობას ანტიოქიის ეკლესიასთან შედარებით. გიორგი მთაწმინდელმან შემდეგი საბუთიანობა მოუტანა ანტიოქიის მაშინდელ პატრიარქს: „შენ იტყვ, ვითარმედ თავისა მის მოციქულთაჲსა პეტრეს საყდარსა ვზიო. ხოლო ჩუენ პირველწოდებულისა და ძმისა თვისისა მწოდებლისა (ანდრიას) ნაწილნი ვართ და სამწყსონი და მის მიერ მოციქულნი და განათლებულნი. და ერთი წმიდათა ათორმეტთა მოციქულთაგანი. სიმონს ვიტყვ კანანელსა, ქუეყანასა ჩუენსა დამარხულ არს აფხაზეთს, რომელსა ნიკოფსი ეწოდების. ამათ წმიდათა მოქცეულნი ვართ“ (ცხოვრებაჲ გიორგი მთაწმინდელისაჲ, ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წ. II, ი. აბულაძის რედაქციით, თბ., 1967, გვ. 154).

24. დადიანთა საგვარეულო სამარხი იყო წალენჯიხის მონასტერთან (იხ. ლამბერტი, გვ. 121).

25. ადრე ეს რელიქვია ინახებოდა ოპიზის ტაძარში. ჟამთააღმწერელი წერს: „...ოპიზა, უპირველესი ათორმეტთა უდაბნოთა. ამას შინა არს უპირატესი ყოველთა წინასწარმეტყუელთა და მოწამეთა, ყოველთა უაღრესისა ნათლისმცემლისა იოანეს ჯორჯი იგი, რომელი არა დადუმდებოდა ქებად ღმრთისა მოსრულისა, და მამხილებელი ჰეროდეს უსჯულოებისა“ (ქართლის ცხოვრება II, გვ. 259).

26. იგულისხმება ცნობილი ილორის წმ. გიორგი სახელობის მონასტერი.

27. აღნიშნული სასწაული დაწვრილებით აქვს აღწერილი არქ. ლამბერტსაც, თუმცა დღესასწაულის თარიღად აღნიშნავს 20 ნოემბერს. მაკარიოს ანტიოქელი წმ. გიორგის დღესასწაულის დღეს ზუსტად ვერ უთითებს. სამაგიეროდ ვახუშტი ბატონიშვილი ადასტურებს პავლე ალექსეული თარიღის სისწორეს, კერძოდ, ვახუშტი გადმოგვცემს, რომ ილორის წმ. გიორგის ეკლესიაში „მოიყვანს (ეს წმინდანი) კარს ყოველწლივ ი(10) ნოემბერს, რომელსა დაჰკულენ და განიყოფენ მეფე დიდებულითურთ. გარნა არს ფრიად სასწაულმოქმედი ჭეშმარიტსა ზედაცა“. (აღწერა..., გვ. 168).

28. ქუთაისის ცნობილი კათედრალური ტაძრის მშენებლობა (დასრულდა 1003 წ.) დაკავშირებულია ბაგრატ III-ის სახელთან და მას ჩვეულებრივ უწოდებენ „ბაგრატის ტაძარს“. წყაროებში

არსად არ მოიპოვება მითითება, რომ ამ ტაძრის მშენებლობაში მონაწილეობა მიეღოს დავით კუროპალატს, ტაოკლარჯეთის მთავარს, ბაგრატის მამობილს. პავლე ალექსოელი კი ამ ტაძრის აღმშენებლად ამ მთავარს ასახელებს. გამორიცხული არ არის, რომ დავით კუროპალატს ბაგრატთან ერთად მართლაც მიეღოს აქტიური მონაწილეობა ამ დიდებული ტაძრის მშენებლობაში, ხოლო დავითის სიკვდილის (გარდ. 1001 წ.) შემდეგ ტაძარი დაასრულა მისმა შვილობილმა და მემკვიდრემ ბაგრატ III-ემ.

29. გელათის მონასტერი საეპისკოპოსო ცენტრად აქცია იმერეთის მეფე ბაგრატ ალექსანდრეს-ძემ (1510 – 1565) მე-16 საუკუნის 20-ან წლებში. უფრო გვიან აქვე იყო გადმოტანილი საკათალიკოსო ტახტიც. (ზ. ლომინაძე, გელათი, გვ. 22).

30. გელათის მონასტერი აგებულ იქნა დავით აღმაშენებლის (1089 – 1125) მიერ. მისი მშენებლობა დაიწყო 1106 წ. და გაგრძელდა 1126 წლამდე. სამონაზვნო-მწიგნობრული მოღვაწეობა აქ მშენებლობის დამთავრებამდე დაუწყიათ. გელათის საბოლოო დამთავრება და მხატვრული გაფორმება დავითის შვილის დემეტრეს (1125 – 1154) დროს მოხდა.

31. უაღრესად საყურადღებო ცნობაა რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიისათვის. ჩვენ ჯერ კიდევ 1963 წელს გამოვთქვით მოსაზრება, რომ აქ შეიძლება იგულისხმებოდეს დავით აღმაშენებელსა და ვლადიმერ მონომახს შორის პოლიტიკური ურთიერთობის რაღაც ჩვენთვის უცნობი ფაქტი და შეიძლება დაკავშირებული იყოს ყივჩაყთა საქართველოში გადმოსახლების ამბავთან (იხ. ნ. ასათიანი, პავლე ალექსოელის „საქართველოს აღწერილობა“ და რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიის ზოგიერთი საკითხი, თ ს უ და საქართველოს პედიუსტიტუტების ისტორიის კათედრების გაერთიანებული სამეცნიერო სესიის თ ე ზ ი ს ე ბ ი, თბ., 1965; ნ. ასათიანი, ახალი ცნობები რუსეთ-საქართველოს პოლიტიკური ურთიერთობის ისტორიიდან, საქ. სსრ მინიტრთა საბჭოს უმაღლესი და საშ. განათლების სახელმწიფო კომიტეტის სამეცნიერო მეთოდური საბჭოს ისტორიის სექციის სამეცნიერო სესიის თ ე ზ ი ს ე ბ ი, თბ., 1965). ჩვენ ვასაბუთებდით, რომ პავლე ალექსოელს არ შეეძლო ეს ცნობა შეეთხზა და იგი ემყარებოდა რაღაც ადგილობრივ ინფორმაციას ან ჩვენამდე მოუღწეველ წარუტეულ წყაროს. რა თქმა უნდა, ალექსოელმა ეს ცნობა თავისი შეხედულების მიხედვით გადააკეთა, კერძოდ, მისი დროისთვის დამახასიათებელი ვითარება, როდესაც საქართველოს მეფეები მართლაც დახმარებას ითხოვდნენ რუსეთის სამეფო კარისაგან, გადაიტა-

ნა დავით აღმაშენებლის ეპოქაში, როდესაც პირიქით ამბავს უფრო ჰქონდა ადგილი. ყივჩაყთა საქართველოში გადმოსახლება კიევის რუსეთისთვის დიდი მნიშვნელობის დახმარება იყო. ჩვენთვის ამ ცნობაში საინტერესოა დავით აღმაშენებლის ეპოქაში საქართველოს რუსეთთან ურთიერთობის ფაქტის დადასტურება, რაც აქამდე არ ვიცოდით, ხოლო ამ ურთიერთობის შინაარსი და ხასიათი უნდა დადგენილ იქნეს სხვა მონაცემების გათვალისწინებით. ეს უკვე სპეციალურ საკვლევადიებო მუშაობას მოითხოვს. ჩვენი ეს მოსაზრება მთლიანად გაიზიარა განსვენებულმა პროფესორმა შოთა მესხიამ (იხ. მისი მონოგრაფია „დიდგორის ბრძოლა“, თბ., 1965, გვ. 87), მაგრამ ამ ვარაუდის სისწორეში ეჭვი შეიტანა პროფ. ი. ცინცაძემ (იხ. მისი წერილი რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის მე-12 საუკუნის ისტორიისათვის“, მ ა ც ნ ე, № 5 (44)) თბ., 1968, გვ. 211 – 214) და პროფ. ნ. ნაკაშიძემ (Н. Т. Накашидзе, „Грузино-русские политические отношения в первой половине XVII века“, Тб. 1968, გვ. 206). უკანასკნელად ამ საკითხზე გამოქვეყნდა პროფ. შ. მესხიას საპასუხო წერილი „შენიშვნები ძველი რუსეთისა და საქართველოს ისტორიიდან“, მ ნ ა თ ბ ი, 1970, № 1. იხ. მ ი ს ი ვ ე, ძლევად, საკვირველი, თბ., 1972, გვ. 62 – 65.

32. იგულისხმება ნიკორწმინდის ცნობილი ეკლესია, აგებული XI საუკუნეში ბაგრატ III-ის დროს (იხ. ნ. ალადაშვილი, ნიკორწმინდა, თბ., 1957).

33. იგულისხმება ცაგარელის საეპისკოპოსო ცენტრი ცაგერში, რომელსაც ვახუშტი შემდეგნაირად ახასიათებს: „ამის (დეხვირის ციხის) სამკრით და ცხენისწყლის აღმოსავლით არს ცაგერს ეკლესია დიდშენი, გუნბათიანი. ზის ეპისკოპოსი, მწყემსი ლეჩხუმისა და სვანეთისა“ (აღწერა... გვ. 149).

34. ვახუშტი ცაგერის საეპისკოპოსო ცენტრის დახასიათების შემდეგ აღნიშნავს, რომ „ამის ზეით არს მონასტერი, წოდებული მაქსიმე აღმსარებლისა და მუნ არს მაქსიმე აღმსარებელი დაფლული. არს შვენიერ-შენი, კეთილს ადგილს და აწ ხუცის ამარად“. (აღწერა..., გვ. 149). მაქსიმე აღმსარებელი – ქრისტიანული აღმოსავლეთის ცნობილი მოღვაწე და ფილოსოფოსი (582 – 662)) პლატონის, არისტოტელეს და ნეოპლატონიანელთა მოძღვრების ღრმა მცოდნე. ოფიციალურ მონოთელისტურ მიმდინარეობასთან ბრძოლის გამო ბიზანტიელმა ხელისუფლებმა იგი შეიპყრეს და სახელმწიფო ღალატის ბრალდებით აწამეს (659 წ.), კერძოდ, ამოსჭრეს

ენა და მოკვეთეს მარჯვენა ხელი. მაქსიმე აღმსარებელი და მისი მოწაფეები გადასახლებულ იქნენ ლაზიკაში, სადაც იგი გარდაიცვალა (ს. ყაუხჩიშვილი, გეოგრაფიკა ტ. მე-4, ნაკვ. I, თბ., 1941, გვ. 38 – 56, იქვე ლიტერატურა ამ საკითხზე).

35. ხონის საეპისკოპოსო(?)

36. იგულისხმება მცხეთის საპატრიარქო კათედრალური ტაძარი – სვეტიცხოველი.

37. აშკარა შეცდომაა. ვახტანგ გორგასლის სახელი და ზედწოდება გაგებულია როგორც ორი მეფის სახელი. შეცდომა ალბათ მთარგმნელიდან მომდინარეობს.

38. ერთაწმინდის მონასტერი.

39. ალბათ წმ. ისე წილენელის.

40. შეიძლება აქ დამახინჯებული გადმოცემა „გიშელი“-სა. კახეთის სამეფოში გიშის საეპისკოპოსოს არსებობას მიუთითებს ვახუშტი ბატონიშვილი. კერძოდ, კაკისა და ელისენის დახასიათებისას ვახუშტი აღნიშნავს: „დიდს ალაზანს მიერთვის გიშის-წყალი, რომელი გამოსდის კავკასს და ჰერეთს შორის და მოდის გიშამდე ჩრდილოეთიდან სამჭრით, მერმე აღმოსავლეთიდან დასავლით. არამედ გიშით არს მთის ძირს, რომელი იყო საერისთო წუქეთისა და ეკლესია დიდი, გუნბათიანი, და იჯდა ეპისკოპოზი, მწყემსი ელისენისა და წუქეთისა და შავიხისა, არამედ მიიხუნა შააბაზ კახეთს და ჰყო სასულტნოდ და ამას ეწოდა წუქეთი, და აწ უწოდებენ ალისულტნად“. თუ ჩვენი ვარაუდი სწორია და პავლე ალექსოვლი „დიშელში“ „გიშელის“ საეპისკოპოსოს გულისხმობს (სხვა საეპისკოპოსო კახეთში არც არსებობდა), მაშინ ჩვენ ხელთ გვექნება საინტერესო ფაქტი, რომელიც ამტკიცებს, რომ საინგილოში მე-17 საუკუნის 60-ანი წლებისათვის კვლავ არსებობდა ქრისტიანული საეპისკოპოსო ცენტრი.

41. გურიის მთავართა (გურიელთა) საგვარეულო სამკლეს წარმოადგენდა შემოქმედის მაცხოვრის ფერისცვალების ეკლესია. გურიელები სხვაგან იშვიათად იმარხებოდნენ. გურიელთა აკლდამები დაცული იყო შემოქმედში XIX ს. შუაწლებამდე (ქ. ჩხატარაიშვილი, გურიის სამთავრო, ხელნაწ., 1959, გვ. 329).

42. იაკობიტები – მონოფიზიტებს ეწოდებოდათ.

43. იაკობის სახელით ცნობილია რამდენიმე წმინდანი. „უფლის ძმის“ სახელს ატარებდა ერთ-ერთი 12 მოციქულთაგანი ე. წ. იაკობ მცირე. მას უფლის ძმას იმიტომ უწოდებდნენ, რომ იგი იყო იესო ქრისტეს ბიძაშვილი დედის, წმ. მარიამის ხაზით. მას საპატიო ადგილი ეკავა თავდაპირველ ქრისტიანულ თემებში და იგი

იერუსალიმის ეკლესიის პირველი ეპისკოპოსი იყო. იგი გამოირჩეოდა არაჩვეულებრივი მკაცრი ცხოვრებით, ამიტომ მიიღო „უმწიკვლოს“ ტიტული. იგი არის ავტორი ერთ-ერთი ახალი აღთქმის წიგნისა. მასვე მიეწერება განსაკუთრებული ლიტურგიის წესების შემოღება. იაკობიტებში ამ იაკობის წესების მიმდევრებს გულისხმობს პავლე ალექსანდრი. რას უნდა ნიშნავდეს სავინები (Савины), ჩვენთვის გაუგებარია (საბაელნი?).

44. საინტერესო ცნობაა. დასტურდება, რომ XVII საუკუნის 60-იან წლებშიც კახეთის სამეფოს ექვემდებარებოდნენ დიდოელნი და ქისტები. იმიერკავკასიის ხალხების რუსეთთან ურთიერთობის ცნობილი მკვლევარი ე. კუშევა აღნიშნავს, რომ „ქისტების“ სახელი დაკავშირებულია ინგუშების უძველეს სამოსახლო ადგილებთან, რომლებიც უშუალოდ კახეთის მთიანეთის (თუშ-ფშავ-ხევსურეთის) მოსაზღვრედ იყო განლაგებული. ეს იყო ე. წ. მთიანი ინგუშეთი, საიდანაც ინგუშები შემდეგ უფრო ჩრდილოეთით გავრცელდნენ. კერძოდ, ამ უძველესი თემების სამოსახლო ადგილები და სახელები იყო: მდ. არმხის ანუ კისტინკას ხეობა (იგი შეერთვის მთ. თერგს მარჯვენა მხრიდან დღევანდელი კურორტ დარიალის მახლობლად), სადაც მოსახლეობდნენ ჯერახისა და ქისტების ინგუშური თემები, უფრო ჩრდილოეთით მდ. ასას ხეობაში მოსახლეობდნენ ღლიღვები (რუსული წყაროების „Галгай“) და სხვა. ინგუშთა ამ ძირითადი და უძველესი ტერიტორიის აღმოსავლეთით მდ. არღუნის ზედა წელზე დასახლებულ ადგილებს ეწოდებოდა „შორეულ ქისტთა“ დასახლებანი. ამათ სამხრეთით უკვე წოვა-თუშების (ანუ ბაწბიების Батцкая земля) დასახლებანი იყო. ეს უკვე თუშეთის ანუ კახეთის სამეფოს ფარგლებში ითვლებოდა: А владеет того Батцкою землею государь их Александр“... (С. А. Белокуров, Сношения России с Кавказом, вып. I, 1578 – 1613 гг., Москва, 1889, გვ. 128).

ამრიგად, კახეთის სამეფოს ჩრდილოეთიდან ესაზღვრებოდნენ ინგუშთა ის უძველესი თემები, რომლებიც „ქისტების“ სახელს ატარებდნენ. ამიტომ იყო, რომ ქართველები ინგუშეთის მთელ მოსახლეობას და ჩეჩნებსაც ერთ საერთო სახელს „ქისტებს“ უწოდებდნენ. რუსულ წყაროებშიც ქისტების სახელი იხმარება ძირითადად საქართველოდან მომავალ ცნობებში. ე. კუშევა შენიშნავს, რომ „Кистинское общество в русских источниках XVI – XVII вв. мне не встречалось. Зато название „кистины – в греческих текстах Κητήδες – обычно встречается в документах этого вре-

жени грузинского происхождения, где нередко употребляется как общее для ингушских племен название, и опять – таки чаще всего в связи с поисками путей из Грузии на Северный Кавказ, к русскому Терскому гсроду“ (Е. Н. Кушева, Народы Северного Кавказа и их свузи с Россией (II пол. XVI в. – 30-е годы XVII в.), М., 1963, გვ. 67).

ჩვენი აღწერილობის ავტორი კახეთის მეფის მფლობელობაში მყოფი ქისტების ქვეშ უნდა გულისხმობდეს ჩეჩენთა ერთ-ერთ თემს, რომელიც შიბუტის (Шыбуты) სახელს ატარებდა. ამას პირდაპირ აღნიშნავენ 1661 წ. ასტრახანში ჩასული თუმების ელჩები არაბული და ასტორული. მათი სიტყვით თუშეთიდან შიბუტთა მიწამდე ორი დღის სავალია „И Шибутскою землицею владеют они, тушинцы, и вера с них одна (ე. ი. ქრისტიანული), а иные де шибутцы живут и по бусурмански. И оброка де они, тушинцы, с них, шибутцев, емлят в деревни по 10 баранов“ (ЦГАДА. Книги грузинских дел, № 7, 1660 – 1661 гг., ფურც. 46 – 48).

ამასვე ადასტურებს ის ფაქტიც, რომ ჯერ კიდევ 1657 – 1658 წლებში თუშ-ფშავ-ხევსურების ელჩებთან ერთად მოსკოვში ჩავიდა სამი შუბუტელიც: ალხანი, სუსლო და ალგანი, რომლებმაც რუსეთის ერთგულებაზე დაიფიცეს ქართველ მთიელებთან ერთად (Е. Кушева, დასახ. შრ., გვ. 72).

დიდოელები (იმიერკავკასიელ დაღისტანელთა ერთ-ერთი ტომი), რომლებსაც დღეს ცეზები ეწოდებათ (იხ. Народы Кавказа, т. I, М., 1960, გვ. 463), ქისტების აღმოსავლეთით ცხოვრობდნენ მდ. ანდის ყოისუს სათავეების სამხრეთით, მისი შენაკადი მდინარეების (საბაკუნის ხევის, კიდეროს, ილიან-ხევის, ორწყალის და სხვა) ხეობებში. ერთიანი ფეოდალური საქართველოს სახელმწიფოს არსებობის პერიოდში ისინი, ისე როგორც სხვა იმიერკავკასიის ტომთა უმრავლესობა, ქართველ მეფეებს ემორჩილებოდნენ. ვახუშტი ბატონიშვილი აღნიშნავს, რომ კახეთის სამეფოს გამოყოფის დროიდან დიდოელნი კახ მებატონეთა მორჩილებაში დარჩნენ, ხოლო ლევან მეფემ ისინი შემოიმტკიცა, ამიტომ სახელოვანი ისტორიკოსი და გეოგრაფოსი დიდოეთს კახეთის ნაწილად თვლის და მასთან ერთად აღწერს („ამისთვის აწცა ჯერ არს აღწერად კახეთსა ზედა“ – ვახუშტი, აღწერა... გვ. 103).

45. თორღას ციხე მდებარეობდა მდ. სტორის ხეობაში. ვახუშტის აღწერით – „თურდოს-ჯევის შესართავის ზეით ალაზანს მიერთვის შტორის – ჯევი, გამოსდის თუშეთსა და ამას შორის კავკასსა და მოდის აღმოსავლეთიდან დასავლეთით. თორღის ციხესთან

ერთვის ამ ჯეკს სხვა ჯეკი, გამომდინარე მისვე კავკასისა. თორღას ციხე არს მაგარი და კლდესა ზედა ნაშენი, არამედ აწ უქმი“ (აღწერა... გვ. 101).

თორღას ციხის ნანგრევები აღმართულია მდ. სტორის მარჯვენა სანაპიროზე, ნაქერალას ქედის ერთ-ერთ განშტოებაზე, იქ სადაც სტორის ხევის სხვა ხევი შეერთვის მარჯვნიდან. ამ შენაკადს დღეს „თორღას-წყალს“ ეძახიან.

სტორის ხეობაში მთათუშეთისკენ ორი გზაა. სოფ. ფშაველიდან თუშეთისაკენ მიმავალი სამანქანო გზა მდინარის პირს მიჰყვება, ძირში ჩაუვლის თორღას ციხის ნანგრევებს (რომელსაც ადგილობრივი მოსახლეობა დღეს „თორღას გაღავანს“ ეძახის), ადის სტორის შესართავ მდ. აზნოს-წყლის სათავემდე, სადაც ცნობილი მინერალური წყაროებია (ე. წ. თორღას აზნო). სამანქანო გზა დღეისათვის მხოლოდ აქამდე აღწევს, შემდეგ მთის ბილიკებით გზა გადადის საკინოს-ღელეს გადასასვლელით მდ. ორწყალის სათავეებთან, რომელიც უკვე თუშეთში მიედინება.

მეორე გზა თორღას ციხიდან ნაქერალას ქედს მიჰყვება, მარჯვნივ დაიტოვებს დიდგვერდის მთას და იმავე საკინოს-ღელის გადასასვლელით გადადის თუშეთში. ამ ორივე გზით თორღას ციხიდან თუშეთში გადასვლას ცხენოსანი მგზავრი მართლაც ექვს საათს მოუწდება.

46. ქისტეთ-შემბუტი უნდა იყოს იგივე ციხე-ქალაქი ჩეჩნი, რომლის შესახებაც რუსეთის პოლიტიკოსები ეკითხებოდნენ ერეკლე ბატონიშვილის ელჩს მიტროპოლიტ ეპიფანეს (იხ. შესავალი, აგრეთვე, М. Полиевктов, Экономические и политические разведки Московского государства XVII в. на Кавказе, Тифлис, 1932, გვ. 22).

ციხე-ქალაქის სახელი ორივე შემთხვევაში წარმოდგარია ადგილობრივი ტომის სახელიდან. ცნობილია, რომ ამ ადგილის მცხოვრებთა ზოგად სახელად მხოლოდ რუსები ხმარობდნენ ტერმინს – ჩეჩნები, ქართველები კი ამათ „ქისტებს“ ეძახდნენ. ეს ციხე-ქალაქი აგებული იყო შუბუტების (რუსული წყაროების „Шибуты“, პავლე ალექსოვის თხზულების თარგმანში „Шембуты“ – ჩეჩენთა ერთ-ერთი თემი) ტერიტორიაზე. ამრიგად, პავლე ალექსოვის მიერ მოტანილია ამ ციხე-ქალაქის საქართველოში ხმარებული სახელწოდება. ამაზე მიუთითებს თუნდაც ფორმა „ქისტეთი“.

რუსეთის პოლიტიკოსები ამ პერიოდში დაინტერესებულნი იყვნენ საქართველოსაკენ მომავალი გზების შესახებ ზუსტი მონა-

ცემების ცოდნით, იმიერკავკასიაში ერთდროს რუსეთის მიერ ჩადგმული ციხე-ქალაქების მდგომარეობით. ამიტომ არის რომ ისინი საქართველოდან ჩასულ პირებს (ჯერ იყო მიტროპოლიტ ეპიფანეს და მასთან ერთად ჩასულ ქართველებს და თუშებს, შემდეგ კი პავლე ალექსიძეს) თითქმის ერთიდაიგივე კითხვებს უსვამდნენ (იხ. შესავალი).

ამ ციხე-ქალაქის შესახებ სხვადასხვა მოსაზრებებია გამოთქმული უახლოეს გამოკვლევებში (Е. Н. Кушева, Рароды Северного Кавказа и их связи с Россией в XVI – XVII вв., М., 1963 г., გვ. 68, 241; Л. Алексидзе, Взаимоотношение Грузии с Россией в XVI – XVII вв., თ ს უ შრომები, 94, 1963, გვ. 21 და სხვ.).

ამ ციხე-ქალაქის ჩადგმა დაკავშირებული უნდა იყოს XVI საუკუნის 60-იან წლებში ივანე IV-ის მიერ ჩრდილოეთ კავკასიაში მოწყობილ სამხედრო ექსპედიციებთან. მას შემდეგ რაც ყაზარდოელი მთავრები რუსეთის მფარველობის ქვეშ შევიდნენ (1557 წ.), ივანე IV-ის მთავრობამ აქტიური მოქმედება წამოიწყო იმიერკავკასიაში.

რუსეთის სამხედრო მოქმედება თავდაპირველად მიმართული იყო შამხალის წინააღმდეგ. 1560 წ. ივანე IV-ეს ვოევოდა ი. ჩერემისინოვი ლაშქრობს სამამხლოზე „по неправдам шевкаловим“ (შამხალის, „неправда“ უნდა იყოს მისი მტრობა რუსეთის ხელდებულ ყაზარდოელ მთავრებთან და მისი თურქული ორიენტაცია). ამ ლაშქრობის დროს რუსებმა დაიკავეს შამხალის სატახტო ქალაქი თარლუ (Тарки).

შეიძლება სწორედ ეს მოვლენები აქვს ნაგულისხმები ვახუშტი ბატონიშვილს, როდესაც აღნიშნავს, რომ „ოდეს დაიპყრა რუსთა მეფემან იოანე ყაზანი და აშტარახანი და თერგი და დასხნა ყაზახნი თერგს და თარლუს მცველნი თვისნი, ამან ლევან წარავლინა და ითხოვა სპა მისი მცველად ციხეთა კახეთისათა“ (ვახუშტი, საქართველოს ცხოვრება, გვ. 163). ლევან მეფის რუსეთთან დაკავშირების ამ ფაქტის დათარიღებაში სხვადასხვა აზრი არსებობს. მაგალითად პროფ. ი. ცინცაძე ფიქრობს, რომ ეს უნდა მომხდარიყო 1563 წლის შემდეგ (იხ. ცინცაძე, ძიებანი..., გვ. 277). მაგრამ ჩვენ სამართლიანად მიგვაჩნია ლ. ალექსიძის მოსაზრება, რომ ვახუშტის მითითება რუსეთთან დახმარების სათხოვნელად ლევან კახთა მეფის მისვლის შესახებ უნდა ეკუთვნოდეს სწორედ ი. ჩერემისინოვის წარმატებული ლაშქრობის დამთავრების ხანას (საამისო დასაბუთება იხ. ალექსიძის დასახ. ნაშრ., გვ. 17 – 28).

1562 – 1563 წლებში რუსეთმა ახალი ლაშქრობა მოაწყო იმერკავკასიაში. ივანე IV-ის სიმამრი ყაზარდოელი მთავარი თემურყვა (Темрюк) ასტრახანში იყო გამოქცეული და თავის სიძისგან დახმარებას ითხოვდა. გაიგზავნა 500 სტრელეცისა და 500 კაზაკისაგან შემდგარი ჯარი რუსი ვოევოდა გ. პლემშეევისა და სტრელეცთა თავის გ. ვრასკის მეთაურობით. რუსებმა დალაშქრეს თემურყვას მოწინააღმდეგე მთავრები და აიღეს მთელი რიგი სოფლები და გამაგრებული ადგილები. მათ შორის დასახელებულია „Мшанские и Сонские Кабаки“. ცნობილია, რომ Сои-ის სახელით რუსული წყაროები აღნიშნავენ საქართველოს მთიანეთს. ამრიგად, ამ ლაშქრობის დროს რუს სარდლებს საქართველომდეც მოუღწევიათ. ე. კუშევა აღნიშნავს, რომ 1562 - 1563 წ. წ. თემურყვას და პლემშეევის ლაშქრობის ერთ-ერთი მთავარი მიზანი იყო კავკასიონის ქედის ცენტრალური გადასასვლელების გზით საქართველოსთან რუსეთის კავშირის უზრუნველყოფა (Е. Кушнева და სახ. შრ., გვ. 241) და აყენებს მოსაზრებას, რომ შეიძლება ციხე-ქალაქი ჩენნი (ჩენი აღწერილობით „ქისტეთ-შემბუტი“), რომლის შესახებაც მიტროპოლიტმა ეპიფანემ და თუშებმა მხოლოდ ის იციან, რომ იგი იყო რუსეთის მეფეების მიერ აგებული ციხე-ქალაქია („великих государей... российских“), ჩადგმული უნდა ყოფილიყო სწორედ ამ ლაშქრობის დროს (1563 წ.). ეს ციხე-ქალაქი მალე განადგურებულ იქნა.

47. სუნჯის ციხე-ქალაქი აგებულ იქნა თემურყვას თხოვნით 1567 წელს მდ. სუნჯისა და თერგის შესართავთან. იგი თავდაპირველად წარმოადგენდა ხით გამაგრებულ ციხეს. ამ ციხე-ქალაქის მეოხებით რუსეთის ხელთ იყო კონტროლი იმერკავკასიაზე გამავალ დიდი მნიშვნელობის მქონე გზაზე, რომელიც აკავშირებდა კასპიისპირეთს შავი ზღვისპირეთთან. ეს ციხე-ქალაქი დანგრეულ იქნა 1571 წელს. 1577 – 1578 წ. წ. რუსებმა იმავე ადგილას ხელახლა გაამაგრეს „ქალაქი“ თემურყვას ძმის კამბულატ აიდარის-მის თხოვნით, რომელიც ასევე მალე იქნა დანგრეული. უკანასკნელად ეს ციხე-ქალაქი კვლავ გამაგრებულ იქნა დაახ. 1590 წ. და XVII საუკუნის დასაწყისში ხელახლა დანგრეული (იხ. ე. კუშევა, დასახ. შრ.).

48. რუსეთის მეფე ივანე IV (მრისხანე). მეფობდა 1533 წლიდან 1584 წლამდე. 1547 წელს მიიღო царь-ის ტიტული.

49. ამ აღმანს (თუ ალკანს) ახსენებს მიტროპოლიტი ეპიფანეც. კერძოდ, იგი მიუთითებს, რომ ციხე-ქალაქ ჩეჩნის ნანგრევ-

ბის მახლობლად დასახლებულა ერთ სოფლად ყუმუხი მირზა ალკანი, რომელსაც თერგზე გაგზავნილი ჰყავს მძევლად თავისი ძმის შვილი. თუშეთიდან რუსეთისაკენ მიმავალი მიტროპოლიტი და მისი თანმხლები პირები გაჩერებულან ამ მირზასთან. ეს მირზა რუსეთის მეფის პატივისცემით კარგად გამასპინძლებია მათ და გაცილებლებიც გაუყოლებია. მას მიტროპოლიტისათვის დაუბარებია რუსეთის მეფისათვის გადასაცემად თხოვნა, რომ იმ ადგილიდან, სადაც ეს მირზა დასახლდა, არ აყაროს. თვითონ მირზა მეფისადმი სამსახურის მოხარულია და თანახმაა მძევლად გაგზავნოს თავისი ვაჟიშვილიც (М. Полиевктов, Экон. и полит. разведки Моск. гос-ва..., გვ. 22).

პავლე ალექსეოვლის მითითება ამ მირზას დასახლების ადგილის შესახებ განსხვავდება მიტროპოლიტ ეპიფანეს ჩვენებიდან, მაგრამ რადგან პავლე ალექსეოვლის ცნობა ამ შემთხვევაში სხვის ნათქვამს ემყარება, ხოლო ეპიფანე კი თვითონ იყო მირზა ალკასთან, ამიტომ ეპიფანეს ცნობა უფრო ზუსტი უნდა იყოს.

50. უნდა იგულისხმებოდეს ცრუ დიმიტრი I-ის მოკვლის ამბავი (1606 წ. 17 მაისს).

51. თეიმურაზ I-ის შვილი ერეკლე დავითის-ძე (რომელსაც რუსეთში ნიკოლოზ ბატონიშვილს უწოდებდნენ) და მისი დედა დედოფალი ელენე რუსეთის მეფე ალექსი მიხეილის-ძის კარზე იმყოფებოდნენ 1653 წლიდან... 1660 წელს იგი თავის დედასთან და ამაღასთან ერთად საქართველოსკენ გამოემგზავრა. კახეთის ტახტის დასაკავებლად უშედეგო ბრძოლის შემდეგ 1666 წლის ზაფხულს იგი ისევ მოსკოვს დაბრუნდა. ამის შესახებ იხ. შესავალში.

52. წყრთა (რუს. локоть, ბერძ. ὁ πῖκος – ძველ საქართველოსა და რუსეთში მიღებული სიგრძის საზომი ერთეული (მანძილი იდაყვიდან შუათითის ბოლომდე) უდრიდა დაახ. 45,5 სმ (შეად. ი. ჯავახიშვილი, ქართული საფას-საზომთა მცოდნეობა ანუ ნუმოზმატიკა – მეტროლოგია, ტფ. 1925, გვ. 133).

53. ტალერი – რუსულ ტექსტში მართალია тарел-ი წერია, მაგრამ აქ ტალერი უნდა იგულისხმებოდეს (Т და Л ადგილის შენაცვლება ხშირად ხდება რუსულში უცხოურიდან შემოსულ სიტყვებში, მაგ. Taller რუსულში შემოვიდა тарелка-ს ფორმით). Taler გერმანული ვერცხლის ფულის ერთეულია (=3 მარკას), რომელიც XVII საუკუნეში ფართოდ იყო რუსეთში ხმარებაში. მის აღსანიშნავად ხმარობდნენ რუსულ ტერმინსაც – ефимка.

ЦГАДА, ფონდო 27, სპობე № 140.

ПИСЬМО К ЦАРЮ АЛЕКСЕЮ МИХАЙЛОВИЧУ ДЬЯКОНА МЕЛЕ-
ТИЯ С ИЗВЕЩЕНИЕМ О ПРИБЫТИИ ИХ В ШЕМАХУ, А АНТИО-
ХИЙСКОГО ПАТРИАРХА В ТИФЛИС И О ЗАТРУДНЕНИЯХ ПОС-
ЛЕДНЯГО ПРОДОЛЖИТЬ ПУТЬ

От 30 ноября 1665 года.

Благочестивеший, тишайший, Богом венчанны, Богом хра-
нимый, государь, царь и великий князь Алексей Михайлович
всея великия и малыя и белыя России, самодержец. Ва-
шему царскому величеству поклоняюся. Егда поидохом от
Египта с блаженнейшим папою и патриархом великого гра-
да Александрии и судиею вселенским Кир Паисием и с бо-
голюбезным архиепископом святыя горы Синайския Ираи-
фом Кир Ананием, писах со единым старцом, именем Гера-
симом, Синайския же горы, к вашему царскому величеству в
Тайной приказ; обаче не вем, аще прииде той старец или ни,
обаче извещаю вашему царскому величеству, яко послахом
того старца с писанием в 25-й день Мая. Поехали и мы с
блаженнейшим патриархом Кир Паисием и с архиепископом
Кир Ананием и приидохом морем в Триполь, в епархию Ан-
тиохийского, а от Триполя в Дамаск сухим путем, чающе,
яко да обрящем блаженнейшаго патриарха Кир Макария;
обаче рекоша нам наместники его, яко есть в Грузех. И по
32 днех, дондеже обретохом карабль, пошли и приидохом во
Изрум, и от Изруму в Карс, а от Карса в Тефлиз Октября в
1-й день. А антиохийский патриарх бе во Имеретии, от Тефли-
за в десяти днишах, и исках абне пойти тамо отдати ему пись-
мо и призвати его по повелению вашего царского величества; и
владелец места оногo шах Навазхан не п(р)опустил мене,
токмо посла сам от себе гонца, и пасание папа и патриарх
кир Паисей посла, и архиепископ тамошней кир Дометий и
аз, раб ваш, ко блаженнейшему патриарху кир Макарию,
извещающе ему дело великия Церкви и вашего царского ве-
личества. И отвеща нам, яко по десяти днех приидет, да
пойдем вкупе; обаче по 10-ти и по 20-ти днех не прииде. Пос-

лахом к нему и второго гонца и писахом такожде, и паки отвеща нам, ятко по 3-х днех хотел пойти, обаче прошли 3 и 13 дней и не прииде. И сице поидох к нему и сам и по 8 днех встретихомся с ним на рубеже и вручих ему вашего царского величества грамоту и придехом вкупе и Тефлиз. И яко пройде 10 дней отвеща нам, яко ныне не может пойти, но токмо весною, зане собра имение неподвижимо и не имеет кому предати и с кем послати во свояси долгу своею отдать; и егда слыша сие Александрийский и иже с ним и аз, раб ваш, такой ответ, быхом, яко исступлени, наипаче блаженнейший папа и патриарх, яко слыша сий ответ, отказа, яко и он не приидет; обаче со многим молением и со слезами и ходатайством многих рабов ваших, царского величества, обещался приити, и антиохийский такожде хотел приити после Светлого Христова Воскресения из Грузей. Обаче с блаженнейшим папою и патриархом пришли в место Николая царевича во град Кахет, и оттуда даде знам людей сын шаха Навазхана шах Назархан, и приидохом в Персиду во град Шамаху, чающе, яко можем проити сухим путем до Терка или морем. Обаче сухим путем невозможно за неприятели, а морем за зимним временем; и ожидаем и антиохийского. И дондеже пришлют вашего царского величества воеводы из Астрахани или с Терка корабль взяти нас, чаем, яко да приидет до того времени и антиохийский парпиарх и архиепископ синайский, зане хошу паки пойти отселе в Тифлиз взяти отнет подлинной от антиохийского; и есть отселе путь до того места 20 дней, и уповаю на Бога, что будет и антиохийской токмо zde да предварить корабль. И zde, в Шемахе, насилу обретохом место, где главу приклонити. О блаженнейшем кир Нектарии, патриархе иеросалимском, от времени, как посылал к нему Перфирья и Стефана и Василия во град Тернов и отдал им грамоты, елико бе в Царьград писаны, да пойдут для вашего царского величества дела, обаче по сем, что они учинили, того неведомо. По сем покланяюсь святой державе вашего царского величества. 1665 г. Ноября 30-го дня. Раб малейший вашего царского величества Мелетий.

Н. Г и б б е н е т, Историческое исследование дела патриарха Никона, Приложения ко 2-ой части. стр. 834 – 836.

დ ა მ ა ტ ე ბ ა № 2.

მოსკოვის ისტორიული მუზეუმის ხელნაწერთა განყოფილების ყოფიო სინოდის საბუთების ფონდში 2297 ნომრით დაცულია ანტიოქიის პატრიარქის მაკარიოსის წერილი გაგზავნილი თბილისიდან მოსკოვის პატრიარქ იოასაფისადმი 1669 წლის 22 ივლისს. წერილში მოცემულია ცნობები პატრიარქ მაკარიოსისა და პავლე ალექსოელის თავგადასავლის შესახებ საქართველოსა და აზერბაიჯანში ყოფნის დროს. აქვეა ცნობა პავლე ალექსოელის გარდაცვალების შესახებ.

ბერძნული ტექსტის ამოკითხვის და თარგმნის სიმძიმე იკისრა თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის კლასიკური ფილოლოგიის კათედრის დოცენტმა ა. დ. ალექსიძემ, ასევე ტექსტის თარგმანის დაზუსტებაში დაგვეხმარა პროფ. თ. ყაუხჩიშვილი, რისთვისაც მათ დიდ მადლობას მოვახსენებთ.

წერილის ტექსტი შესრულებულია ორად მოკეცილი ერთი მთლიანი ფურცლის სამ გვერდზე. თვითონ წერილი დაკეცილი იყო მცირე ზომის კონვერტად, რომელსაც ზემოდან აქვს ბერძნულად შესრულებული წარწერა. მისი თარგმანია: ნეტარო და ყოვლად წმინდაო პატრიარქო დიდი ქალაქის მოსკოვისა და მთელი მცირე და თეთრი რუსეთისა, უფალო იოასაფ, სულით წმინდით საყვარელო ძმაო და თანამოსაქმევ ჩემის უმდაბლესობისა. ჯანმრთელად და ბედნიერად მყოფს გეგობოს სატახტო ქალაქ მოსკოვს, თბილისიდან. 1669.

ქვემოთ მიწერილი აქვს რუსულად შესრულებული შენიშვნა წერილის შინაარსის შესახებ: „Макария патриарха антхохийско-то к Иоасафу патриарху московскому уведомляя, что хан шамахипский его ограбил и просит о заступление о возврате отнятого. 1661, июля 22“.

თ ა რ გ მ ა ნ ი

ქ. მაკარიოსი, წყალობითა ღვთისათა პატრიარქი ღვთის დიდი ქალაქისა ანტიოქიისა და ყოვლისა აღმოსავლეთისა.

ნეტარო და ყოვლადწინდა პატრიარქო დიდი ქალაქის მოსკოვისა და მთელი მცირე და თეთრი რუსეთისა უფალო იოასაფ! სულით წმინდით საყვარელო ძმაო და თანამოსაქმევ ჩემის

[Handwritten signature]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

لَكَ يَوْمَ تَعَالَى الْبَطَرُ الْأَنْظَالُ وَسَائِرُ الْمَشْرِقِ

უმდაბლესობისა! ცრემლთა მფრქვეველი მოკრძალებით ვესალმე-
 ბი შენს უწმონდესობას, ვევედრები სამსხივოსან და სამმზიან ღვთა-
 ებას, ძესა და სულიწმინდას, რათა დაიცვას მაღლით იგი (შენი უწ-
 მინდესობა) მთელი თავისი ძლევამოსილებით, რათა სწყალობდეს
 მას მრავალ წელსა და საუკუნეს. ხოლო თუ შენი უნეტარესობა
 ჩემს ამბავს იკითხავს (მოგახსენებ, რომ) შენი ლოცვა-კურთხევით
 ვარ კარგად და ჯანმრთელად. მე სწრაფად გამოვემგზავრე სატახტო
 ქალაქ მოსკოვიდან, რათა ჩემს ტახტზე დავბრუნებულიყავი და
 მეხილა ჩემი ცხოვარნი, რადგან არიან ისინი მგელთა შორის. და
 როდესაც მივედით შემახას, ვუბოძეთ შემახის ხანს დიდძალი სა-
 ჩუქარი, აგრეთვე მის ვაჟს, მის ნაზირს და ყველა მის კაცებს, და
 შემდგომ ხელმეორედ ვუბოძეთ საჩუქარი და მაშინ მოვიდნენ
 ჩვენთან მრავალი ვაჭრები, რათა შეესყიდათ ის, რაც მოგვეპოვე-
 ბოდა დღეგრძელი მეფის წყალობით, და მომზადებული ჰქონდათ
 ფული და გამოაგზავნა ხანმა თავისი ნაზირი და არ დაანება არავის
 რაიმეს ყიდვა. და ძალით წაიღო ყველაფერი, რაც გაგვაჩნდა, და
 ისურვა ჩვენი გაგზავნა შაჰთან. ხოლო ზამთარი იყო, ჩვენ კი კარ-
 ვებში ვიმყოფებოდით. და გაჭირვების გამო მივეცით სიტყვა, ხო-
 ლო მან მოგვცა ხელწერილი და წაიღეს ჩვენი ნივთები სამი ათასი
 მანეთით ნაკლებ ფასად იმ ფასთან შედარებით, რაც მათ მოსკოვ-
 ში ჰქონდათ დადებული. და გვითხრა ხანმა: „წადით საქართველო-
 ში და გამოგზავნეთ კაცი, რომელსაც ისურვებთ, რათა მოგცეთ
 თქვენი ფული და ჩვენ ჩავედით საქართველოში და დავყავით ერ-
 თი თვე. და განისვენა არქიდიაკონმა პავლემ. და შემდგომ გაგაგ-
 ზავნეთ ჩვენი მოციქული (მოურავი?) შემახის ხანთან ჩვენი ფუ-
 ლისათვის და არ ისურვა მოეცა ის, რასაც გვპირდებოდა. ხოლო
 ჩვენ შევევედრეთ ქართლის ხანს და სამგზის გაგაგზავნეთ მასთან
 კაცები, რათა მოეცა ჩვენთვის ჩვენი ნივთების საფასური, მაგრამ
 მან არაფერი არ მოგვცა და დაგვაკავა აქ ათ თვეს სრულიად უმი-
 ზეზოდ. ხოლო შიმშილობა იყო და მე, პატრიარქს მახლდა ოცდა-
 ათი კაცი და (მყავდა) ამდენივე ცხენი. დავყოვნდით, და ათ მანე-
 თამდეც კი არ დაგვრჩა (ფული), და რაც გაგვაჩნდა დღეგრძელი
 მეფის წყალობით, ყველაფერი ეს შემოგვეხარჯა; მაშინ ვალი ავი-
 ლეთ, (ამით) ვირჩინეთ თავი და ვიქეცით მათხოვრებად. ხოლო ჩე-
 მი ეპარქიიდან ყოველ კვირას მიგზავნიან მოციქულს რათა წავიდე
 ჩემს ტახტზე. ასეთი აურაცხელი ზარალი მოგვაყენა (ხანმა), ხო-
 ლო შემდეგ დაგვიბრუნა ორი წილი ჩვენი ნივთებისა, და ვერ გაგ-
 მიგია ეს ის ნივთებია თუ სხვა, (იმდენად) გაფუჭებულია. ადრე იყ-
 ვნენ ვითარცა ვარდნი, ხოლო ახლა არიან ვითარცა ბზე. და ახლა

კვლავ გავიტანეთ ბაზარში გასაყიდათ, და კვლავ ზარალი ვნახეთ, ორი ათასი მანეთისა. მათმა კაცმა წაიღო საუკეთესო ნივთები, ხოლო ფასი მოგვცა თავისი სურვილისამებრ. და მე ახლა გაოგნებული ვარ (და ვფიქრობ), რა პირით წავიდე ჩემს ტახტზე, ან რატომ გვაქვს ვალი ორმოც ათას გროშამდე, სრულიად უმიზეზოდ და აწ მძაო და თანამოსაქმევ, შენ გევედრები მექმნე მფარველად და უთხრა დღეგრძელ მეფეს გამოაგზავნოს (კაცი) შემახის ხანთან ან შაჰთან, რათა აიღოს ჩვენი ზარალი და რათა აღარასდროს აღარ მოგვექცენ ჩვენ, თქვენს კაცებს, ამგვარად. და რასაც შესძლებს დღეგრძელი მეფე, გამოართვას ჩემთვის, რადგან შორს წვდება მისი ხელი. და გამომიგზავნოს ჩემი დანაკლისი დამასკოში თქვენი ერთგული კაცის საშუალებით, რომელსაც ეცოდინება თურქული და ბერძნული, რათა გადმოგცეს იგი ფარულად და არავინ იცოდეს (ამის შესახებ) ჩემს გარდა, რამეთუ მრავლად არიან ბოროტმოქმედნი ჩვენს მხარეში. და თუ გაიღებთ ჩვენდამი ამ წყალობას და არ დაგვლუპავთ, დაე ეს (საქმე) თქვენი სულების საცხოვრებელი იყოს. და კვლავ მოგვანიჭოს დღეგრძელმა მეფემ წყალობა – აიღოს დიდი ეკლესიის ვალი. და თუ მოგვანიჭებთ ამ წყალობას, მთელი ჩემი სიცოცხლე ვილოცებ თქვენთვის, ხოლო თუ არ გაგვიკეთებთ ამას, მთელი ჩემი სიცოცხლე განაწყენებული ვიქნები თქვენზე. ხოლო ვინაიდან თქვენ ასეული წელი ყოველდღიურად უფრო დიდად და უხვად ქველმოქმედებთ, აგრე შეძრწუნებული ვარ, (მოგმართავთ) თქვენი პატრიარქი და დაე შეგლადლოს ჩვენმა ამდენმა ვნებამ, შეურაცხყოფამ, სიავემ. და იცოდე აგრეთვე, რომ ჩემი დიდი გაჭირვების გამო მივეცი ის თანხმობა და მოევლინოს წყალობა (პატიება) ჩვენს საყდარს და დაგვიჯერებდეთ ამას.

ვლოცავ და ვაკურთხებ პავლე მიტროპოლიტს, არქიმანდრიტს უფალ იოაკიმს, და მთელს შენს სინოდს ვლოცავ და ვაკურთხებ. ასე რომ, გევედრებით გაგვიკეთოთ (ეს საქმე) და მოგვაწოდოთ ძვირფასი მოწერილობა და იყავ ძლევამოსილი ამ ქვეყნად საუკუნოდ. ამინ.

ივლისი, 22, 1669.

მაკარიოს, წყალობითა ღვთისათა მადლისათა პატრიარქი ანტიოქიისა და მთელი აღმოსავლეთისა.

МАТЕРИАЛЫ К ИСТОРИИ ГРУЗИИ XVII ВЕКА

(описание Грузии, составленное Павлом Алеппским)

Резюме

В фонде Приказа тайных дел (ф. № 27) Центрального Государственного Архива Древних Актов (ЦГАДА) хранится описание Грузии, составленное в 1667 году Павлом Алеппским, сыном антиохийского патриарха Макария. Павел Алеппский вместе со своим отцом Макарием Антиохийским приезжал в Москву в 1666 г. для участия в церковном соборе, который осудил патриарха Никона. До приезда в Москву Павел Алеппский со своим отцом в течение целого года и девяти месяцев находились в Грузии и путешествовали по стране для сбора пожертвований в пользу антиохийского патриархата. В Грузии они получили приглашение от русского царя Алексея Михайловича принять участие в предстоявшем московском соборе. Это приглашение им передал прибывший к ним посланник царя иеродиакон Мелетий, который возвращался из восточных патриаршеств и сопровождал в Москву александрийского патриарха Пайсия, синайского архиепископа Анания и др. После некоторого колебания и вмешательства грузинских властей Макарий Антиохийский дал согласие на поездку в Москву. Грузинские политики наделись с его и его сына помощью установить негласный контакт с московским правительством. Восточно-грузинские царства – Картли и Кахети в это время находились под политическим господством Ирана и во главе этих царств стояли омусульманившиеся цари из рода Багратионов – Вахтанг V (Шах-Наваз I) – в Картли и Арчил (Шах-Назархан) – в Кахети. Грузинские политики заинтересовались поездкой патриарха Макария и его сына Павла в Москву, так как надеялись с их помощью связаться с Москвой и поставить в известность русского царя о том, что грузинские цари, вынужденные выставлять себя верноподанными шахскому двору, заинтересованы в распространении политического влияния России на Северный Кавказ. Это дало бы им, грузинским царям, возможность получить реальную помощь от России в случае их антииранского выступления.

Прибывшие в Москве Макарий и Павел получили от Приказа тайных дел поручение составить описание Грузии. Приказ тайных дел нуждался в проверке сведений о Грузии, которые собирались в Посольском приказе. Интерес русского правительства к Грузии в это время значительно возрос, в связи с готовившейся войной против Османской державы.

Прожив в Грузии достаточное время, Павел Алеппский и его отец Макарий имели полную возможность ознакомиться с внешним и внутренним политическим и экономическим положением страны. Они могли дать ценные сведения о Грузии. «Описание» составил Павел Алеппский, невидимому, по данному ему вопроснику, но при составлении «Описания» он включил в него и просьбу грузинских политиков и свои личные соображения. «Описание» было составлено на греческом языке и сразу же переведено на русский. В фонде Приказа тайных дел хранится этот перевод.

Павел Алеппский известный автор составленного им на арабском языке обширного описания своего первого путешествия в Москву в 1654 – 1656 гг. Публикуемое нами его «Описание Грузии» неизвестное до ныне произведение этого автора, содержащее ценные сведения о Грузии 60-х годов XVII века.

На обратном пути Павел Алеппский скончался в г. Тбилиси в 1669 году.

В книге публикуется описание Грузии («О грузинской земле»), составленное Павлом Алеппским, а также некоторые дополнительные материалы; В «Введении» и «Комментариях» устанавливается и уточняется ряд факторов, связанных с пребыванием в Грузии Павла Алеппского и его отца, дается также анализ его сведений и излагается, уточненная и дополненная новыми данными политическая история Грузии того периода. Особое внимание уделяется вопросам грузино-русских отношений.

შინაარსი

შესავალი	5
ტექსტისათვის	69
О Грузинской земле	70
საკუთარ სახელთა საძიებელი	80
კომენტარები	82
დამატება	96
დამატება	98
Резюме	100

НОДАР ШАВЛОВИЧ АСАТИАНИ

МАТЕРИАЛЫ К ИСТОРИИ ГРУЗИИ XVII ВЕКА

(Описание Грузии, составленное Павлом Алеппским)

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედაქციო-საგამომცემლო საბჭოს დადგენილებით

*

რედაქტორი ი. ც ი ნ ც ა ძ ე
გამომცემლობის რედაქტორი დ. ლ ე ქ ა ვ ა
ტექრედაქტორი ნ. ო კ უ ჯ ა ვ ა
კორექტორი ნ. მ ა მ უ ლ ა შ ვ ი ლ ი

გადაეცა წარმოებას 3.5.1973; ხელმოწერილია დასაბეჭდად 17.X.73;
ქაღალდის ზომა 60X90^{1/16}; ნაბეჭდი თაბახი 6.50; სააღრიცხვო-საგამომცემლო
თაბახი 5.55; უე 01514; ტირაჟი 1000; შეკვეთა 1324
ფასი 0,53 კაპ.

გამომცემლობა „მეცნიერება“ თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 380060, Кутузова, 19

საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის სტამბა, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Типография АН ГССР, Тбилиси, 380060, Кутузова, 19.